

Nəsiman Yaqublu

**Azərbaycan Milli İstiqlal
Mübarizəsi
və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə**

BAKI 1999

MÜNDƏRİCAT

- Giriş

- **I fəsil** - M.Ə.Rəsulzadənin 1918-ci ilin 28 May İstiqlalına qədərki fəaliyyəti

- **II fəsil** - Azərbaycanın İstiqlalının elan olunmasında və milli demokratik dövlət quruculuğu prosesində M. Ə. Rəsulzadənin rolu

- **III fəsil** - M.Ə.Rəsulzadənin mühacirət fəaliyyəti (1920-1955-ci illər)

- Nəticə

- Ədəbiyyat siyahısı

GİRİŞ

Son zamanlarda Azərbaycanın XX əsr tarixinə - xüsusən 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövrünə böyük maraq vardır. Bütün Şərq aləmində və türk dünyasında ilk demokratik Respublika qurmuş Azərbaycan xalqının bu şərəfli tarixinin öyrənilməsi şübhəsiz ki, əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə xalqımız özünün müstəqil yaşamaq haqqına malik olduğunu sübut etmiş, az zaman müddətində İstiqlalını 23-ə yaxın böyük dövlətə tanıtmış, insanların siyasi, iqtisadi, ictimai və digər sahələrdə azad fəaliyyəti üçün şərait açmış, hərbi gücünün artırılması üçün ilk milli ordu yaratmış, ölkənin ərazi bütövlüyü və milli mədəniyyətinin inkişafında ciddi işlər görmüşdür.

Qeyd olunmalıdır ki, bu Cumhuriyyətin qurulmasında, xalqımızın istiqlala qovuşmasında və öz müqəddəratını təyin etməyə qadir olduğunu sübut etməkdə aparıcı rol oynayan böyük tarixi şəxsiyyətlərimiz olmuşdur. Bu mənada Azərbaycanın milli istiqlal mübarizəsi tarixində M. Ə. Rəsulzadənin, F. Xoyskinin, Ə. Topçubaşovun, N. Yusifbəylinin, H. Ağayev və başqalarının xidmətləri danılmazdır.

Azərbaycanın milli istiqlal mübarizəsi tarixində mühüm rol oynamış Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyat və fəaliyyətinin araşdırılması, həm də uzun illər sovet imperiyası dövründə düzgün istiqamətdə öyrənilməmiş bir dövrün ziddiyyətli məqamlarının açılmasına köməkdir. Azərbaycanda türkçülük fikrinin əsaslandırılmasında, milli dövlət quruculuğu yolunda ərazi muxtariyyəti tələbinin elmi-nəzəri cəhətdən irəli sürülməsində M. Ə. Rəsulzadənin böyük xidmətləri vardır. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə Azərbaycan Milli Şurasının sədri və ölkənin parlamentinin «Müsavət» fraksiyasının başçısı olmuş görkəmli bir şəxsin fəaliyyətinin geniş tədqiqinə ehtiyac vardır.

Elmi-tədqiqat işinin aktuallığı bu iş qarşısına qoyulan konkret vəzifələrdə daha aydın görünür.

TƏDQIQATIN VƏZİFƏLƏRİ.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycanın milli istiqlalı uğrunda mübarizəsini araşdırmaqda məqsəd XX əsrin Azərbaycan tarixşünaslığındakı boşluğu doldurmaq, eyni zamanda təhrif edilmiş milli Azərbaycan hərəkatı tarixinin elmi konsepsiyasını yaratmaqdır. Bu məqsədin gerçəkləşməsi üçün dissertant aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini məqsəduyğun hesab edir:

- XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ilk siyasi fikir cərəyanlarının yaranmasını və milli mətbuatın inkişafını və xalqımızın mədəni muxtariyyəti uğrunda aparılan mübarizəni araşdırmaq;

- M. Ə. Rəsulzadənin İranda-Səttarxan hərəkatındakı fəaliyyəti, «İrani-Nov» qəzetindəki mətbu işini və Türkiyədə «Türk Yurdu»ndakı türkçülüklə bağlı yazılarını öyrənmək;

- M. Ə. Rəsulzadənin 1913-cü ildə Bakıya qayıdışından sonra mətbu-orqanlarda - «Dirilik», «Açıq söz» qəzetlərindəki fəaliyyəti tədqiq etmək;

- M. Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Müsavat Partiyasının 1911-1918-ci illərdə - yəni Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin yaradılmasına qədərki dövrdə fəaliyyətini göstərmək;

- 1918-ci ilin 28 Mayında - Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin elan olunmasında M. Ə. Rəsulzadənin rolunu müəyyənləşdirmək;

- 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan xalqının, ilk milli-demokratik dövlət quruculuğu dövründə M. Ə. Rəsulzadənin fəaliyyətini maraqlandırmaq;

- 1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonrakı dövrdə M. Ə. Rəsulzadənin mühacirətdə olduğu ölkələrdəki fəaliyyətini araşdırmaq, xalqımızın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə bağlı nəşr etdirdiyi kitabların, qəzet və jurnalların düzgün elmi təhlilini vermək;

- İkinci dünya hərbi zamanında M. Ə. Rəsulzadənin Almaniyadakı fəaliyyətini və Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi tanınması uğrunda apardığı mübarizəni göstərmək;

- İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə M. Ə. Rəsulzadənin Türkiyədəki fəaliyyətinin istiqamətlərini öyrənmək, onun Azərbaycan Kültür Dərnəyindəki və «Amerikanın səsi», «Azadlıq» radiosundakı çıxışlarının mətnini araşdırmaq.

Dissertant hesab edir ki, tədqiqatın əsas vəzifələrindən biri də Azərbaycan milli istiqlal tarixində M. Ə. Rəsulzadənin mövqeyinin aydınlaşdırılmasıdır. Sovet hakimiyyətinin mövcudluğu dövründə M. Ə. Rəsulzadənin fəaliyyətinin, xüsusilə o dövrdə tarixin təhrif edilməsi və xalqa zidd mövqedən qələmə verilməsinin əsassız olduğunun sübut edilməsi tədqiqatçının diqqət mərkəzində dayanmışdır.

PROBLEMİN ÖYRƏNİLMƏ SƏVİYYƏSİ.

Tədqiq olunan mövzunun ayrı-ayrı istiqamətləri haqqında müxtəlif əsərlər nəşr edilmişdir. Bununla əlaqədar M. Ə. Rəsulzadənin də müxtəlif kitabları tədqiqatçılarımız tərəfindən geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır. Bu əsərlər əsasən, tarixi, siyasi, bədii-publisistik istiqamətlərdədir. Mövzu ilə bağlı elmi obyektivliyə

əsaslanan tədqiqatlar da yox deyil. Lakin, təəssüflə qeyd edək ki, Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi tarixi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bu sahədəki fəaliyyəti xüsusi tədqiqat obyektı olmamış, yalnız epizodik şəkildə qeyd edilmişdir, sistemli formada bütün istiqamətləri ilə tədqiq olunmamışdır.

M. Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan istiqlalı tarixindəki fəaliyyəti bir-birinin əksində dayanan iki zidd konsepsiya - (milli-demokratik və bolşevik-kommunist) - əsasında araşdırılmışdır.

Birinci konsepsiyaya aid ilk tədqiqatlar 1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra - Türkiyə və Avropa ölkələrinə mühacirət etmiş Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimləri, ziyalıları tərəfindən aparılmışdır. Bu baxımdan M. Ə. Rəsulzadənin özünün, M. B. Məmmədzadənin, M. Ə. Rəsuloğlunun, R. Vəkilovun, M. Kəngərlinin əsərləri, məqalələri, xatirələri və s. yazıları xüsusi qiymətləndirilməlidir.

1988-ci ildən Azərbaycan mətbuatında Azərbaycanda milli-demokratik hərəkata, bu hərəkət fonunda M. Ə. Rəsulzadənin fəaliyyətinə aid elmi-tarixi məqalələr çap olunmağa başladı. Bununla əlaqədar tədqiqatçı alimlərdən professor Ş. Hüseyinovun, C. Həsənlinin, N. Nəsibzadənin, A. Balayevin, M. Əliyevin, N. Yaqublunun, X.İbrahimlinin, X.Məmmədovun, V.Sultanlının, A.Rüstəm-linin, F.İbişovun tarixşünaslıq baxımından dəyərli əsərləri nəşr edildi.

Azərbaycan milli istiqlalı mübarizəsi tarixində M. Ə. Rəsulzadənin fəaliyyətini araşdırarkən, əsrin əvvəllərində nəşr edilən «Şərqi-Rus» «Təkamül», «İrani-nov», «İqbal», «Açıq söz», «Azərbaycan» qəzetlərindəki materiallardan və professor Ş. Hüseyinovun çapa hazırladığı M. Ə. Rəsulzadənin seçilmiş əsərlərinin I cildindən istifadə olunmuşdur ¹.

M. Ə. Rəsulzadənin müxtəlif illərdə nəşr etdirdiyi əsərlərinin öyrənilməsi də onun fəaliyyətinin maraqlandırılmasında çox mühüm və əsaslı bazadır.

M. Ə. Rəsulzadənin kiçik həcmli, lakin olduqca dəyərli «Azərbaycan təşəkkülündə Müsavat» ² əsəri mövzunun öyrənilməsində lazımlı mənbə kimi götürülmüşdür. Müəllif burada XX əsr Azərbaycan mühitində formalaşan siyasi cərəyanların təhlilinə geniş yer verir.

Tədqiqat işinin yazılmasında istifadə olunan mənbələrdən biri də M. Ə. Rəsulzadənin 1923-cü ildə İstanbulda çap olunan «Azərbaycan Cumhuriyyəti: keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti»dir ³. Kitabda ilk müstəqil Azərbaycan Cumhuriyyətinin qurulmasındakı çətinliklər, Bakı Sovetinin milli məsələyə və Azərbaycan İstiqlalına münasibəti faktlarla açıqlanır. Rusiyanın Azərbaycana təcavüzkar niyyətləri pislənməklə yanaşı, 27 Aprel işğalı ərəfəsində Bakıda gedən mürəkkəb proseslər izah olunur.

Mövzunun öyrənilməsində İstanbuldakı Milli Azərbaycan nəşriyyatının çap etdiyi «Əsrimizin Səyavuşu» kitabından da istifadə olunmuşdur ⁴. Bədii üslubda, simvolik tərzdə yazılan bu əsərdə Azərbaycanın keçmişi və mövcud durumu müqayisəli şəkildə təhlil olunur, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinə toxunulur, Rusiyanın Qafqazı təkrar istilasının mahiyyəti açıqlayır.

M. Ə. Rəsulzadə 1938-ci ildə Varşavada çap etdirdiyi «Azərbaycan Müstəqillik uğrunda mübarizədə» ⁵ kitabında xalqımızın apardığı istiqlal savaşı haqqında məlumatlar verir, mövcud ziddiyyətlərə toxunur, Azərbaycan mühitindəki siyasi prosesləri aydınlaşdırır.

Tədqiqat mövzusunun araşdırılmasında M. Ə. Rəsulzadənin ömrünün sonlarında yazdığı «Çağdaş Azərbaycan tarixi» əsərindən də faydalanmışıq ⁶. Əsərdə 1918-1920-ci illərin mühüm hadisələrinə toxunulur, Aprel işğalının başlıca səbəbləri göstərilir. Rusların Aprel işğalı ərəfəsində türkləri aldatması, Türkiyəyə yalan məlumatlar verməsi göstərilir.

Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı tarixinin öyrənilməsində və milli mətbuatımızın inkişafında mühüm rol oynamış Mirzə Bala Məmmədzadə də öz əsərlərində Azərbaycan istiqlalının qazanılmasında M.Ə.Rəsulzadənin roluna toxunmuşdur. Bu mənada müəllifin 1938-ci ildə Varşavada nəşr olunan «Milli Azərbaycan hərəkatı» ⁷ əsəri geniş tədqiqat mövzudur. Milli hərəkata böyük bağlılığı və faktların dərin, elmi təhlili əsasında yazılan bu dəyərli kitabda, M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyəti ilə bağlı maraqlı məqamlar çoxdur. Əsərdə Trabzon Konfransı, Zaqafqaziya Seymi haqqında məlumatlar verilir, M. Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan Milli Şurasının istiqlal və milli-demokratik dövlətçilik tariximizdəki əvəzsiz xidmətləri açıqlanır. Kitabda Bakının azad olunması, Azərbaycan nümayəndələrinin İstanbul görüşləri, 27 Aprel işğalı geniş təhlil olunmuşdur. Təqdir olunası daha bir cəhət əsərdə Azərbaycan Parlamentinə geniş yer ayrılması, qəbul edilən qərarların izahıdır. M. B. Məmmədzadə kitabda M.Ə.Rəsulzadənin və onun başçılıq etdiyi Müsavat Partiyasının fəaliyyətini cəmiyyətdə baş verən hadisələrlə sıx əlaqəli şəkildə göstərə bilmişdir.

Kitabda Müsavatın ideoloqu olan M. Ə. Rəsulzadənin bir başlıca xidməti xüsusi qeyd olunur: türkçülüyn Azərbaycan ictimai fikrinə gətirilməsi.

1913-cü ildə çarın rəsmi bağışlamasından sonra vətənə qayıdan M.Ə.Rəsulzadə türkçülük istiqamətində böyük işlər aparır. «Dirilik» ⁸, «Şələlə» jurnallarında çap etdirdiyi məqalələrlə ictimai fikirdə ciddi oyanış yaratmağa çalışır. Təsadüfi deyildi ki, 1915-ci ildən çap olunan «Açıq söz»ü M.Ə.Rəsulzadə böyük cəsarətlə gündəlik türk qəzeti olaraq nəşr edirdi ⁹. M. B. Məmmədzadə bu hadisəni yüksək dəyərləndirərək yazırdı: «...«Açıq söz» ilk dəfə olaraq «müsəlman» və «tatar» sözlərini «türk» sözü ilə dəyişməyə girişdi, millətə «sən Türksən!», rus hökumətinə isə «biz Türkük» deyərək xitab etdi və «Gündəlik Türk

qəzetidir» deyər elan etdi. Bu surətlə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Ümmət və Ümmətçilik» dövrünü rəsmən qapamış, «millətçi», «Türk millətçiliyi» dövrünün başlandığını elan etmişdir»¹⁰.

Mövzunun tədqiqində müraciət olunan daha ciddi mənbə 1920-ci ildə, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə nəşr edilmiş «Azərbaycan Respublikasının təqvim məlumatı» kitabıdır¹¹. Ensiklopedik informasiya verən və Cumhuriyyətin bütün sahələrdəki işini əhatə edən bu əsərdə M.Ə.Rəsulzadənin də fəaliyyətinə aid geniş məlumatlar vardır.

Tədqiqat əsərində diqqət yetirilən bir mühüm sahə də M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Milli Mərkəzini təşkil etməsidir. Milli Mərkəzin iş istiqamətləri haqqında dolğun məlumatı «Yeni Qafqasiya»nın ilk yazılarından da öyrənmək mümkündür¹². Milli Mərkəzin uzun illər boyu fəaliyyətinə aid çoxlu qiymətli sənədlər Ankarada yerləşən Azərbaycan Kültür Dərnəyində saxlanılır. Bu mənbələrdən də tədqiqat işində geniş istifadə edilmişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan Milli Mərkəzi bu gün də fəaliyyətini davam etdirir və tanınmış azərbaycanlı Məhəmməd Kəngərli təşkilatın başçısıdır.

M.Ə.Rəsulzadənin mühacirətdəki fəaliyyəti müxtəlif ölkələrdə davam etdiyindən tədqiqatımızda bu tarixi məkan ardıcılığını gözləməyə çalışmışıq. Yəni M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədə, Polşada, Almaniyada, sonradan yenidən Türkiyədəki fəaliyyəti ciddi araşdırılmış, bu ölkələrin siyasi dairələrinin ona münasibəti və təzyiqləri faktlarla izah edilmişdir. Əslində istiqlal mübarizəmizin fikir və ideyalarının daşıyıcısı olan «Yeni Qafqasiya», «Azəri Türk», «Odlu Yurd», «İstiqlal», «Qurtuluş», «Azərbaycan» və digər nəşrlərə geniş yer verilməsinin səbəbini məhz bununla izah etmək olar.

Dissertasiya işində M.Ə.Rəsulzadənin Almaniyaadakı fəaliyyətinə və Azərbaycan legionerləri ilə iş birliyinə də diqqət yetirilmişdir. Problemi açıqlamaqda məqsəd bu mövzunun mətbuatımızda dəqiqləşməyən, həqiqətdən kənar fikirlərlə izahıdır. Bu, şübhəsiz ki, sənədlərin azlığının, birbaşa mənbədən məhrumluğun nəticəsidir. Lakin, 1984-cü ildə Türkiyədə çap olunan «Qızıl ulduzla Camali-xaç arasında» kitabı mövzunun real faktlarla əhatəsi baxımından gərəklidir¹³. Xüsusən, M.Ə.Rəsulzadənin və Azərbaycan legionerlərinin fəaliyyətinin öyrənilməsində kitabın dəyəri yüksəkdir.

Araşdırmalarımızda M.Ə.Rəsulzadənin əllinci illərdəki fəaliyyətinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu illərdə azərbaycanlı mühacirlərin XAB-da (Xalqların Antibolşevik Bloku) fəallığı artır və onlar rus şovinizminin hər təzahürünə qarşı etirazlarını bildirirlər. Bu mənada, 1951-ci ilin 30 noyabrında Almaniyanın Münhen şəhərində Şərqi Avropa, Qafqasya və Türküstan mühacirlərinin keçirilən toplantısının da böyük əhəmiyyəti olmuş və M.Ə.Rəsulzadə «Amerikanın Kommünizm ilə Mücadilə Komitəsi»nin bəzi

prinsiplərini qəbul etmədiyini bildirmişdir. Tədqiqatımızda bu mövzunu daha geniş açıqlamaq məqsədi ilə pedaqoji elmlər namizədi X.İbrahimlinin “Azərbaycan siyasi mühacirəti” kitabından ¹⁴ da faydalanmışıq. Azərbaycan siyasi mühacirətinin problemlərinin öyrənilməsi baxımından əsərin dəyəri əhəmiyyətlidir.

M. Ə. Rəsulzadənin «Amerikanın səsi» və “Azadlıq” radiosu ilə Azərbaycan xalqına müraciətlərinin ¹⁵ də Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi tarixinin tədqiqində xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu müraciətlərdən istifadə edilməsi əsərin keyfiyyətinin yüksək olması və bəzi anların dəqiqləşdirilməsi baxımından dəyərlidir.

DİSSERTASIYANIN MƏNBƏŞÜNASLIQ BAZASI.

Dissertasiyanın hazırlanmasında müxtəlif mənbələrdən istifadə edilmişdir. Bu mənbələri dörd qrupa bölmək olar:

Birinci qrupa hələ əsrin əvvəllərindən 1920-ci ilə qədər çap edilmiş qəzetlər, jurnallar, rəsmi sənədlər, sənədlər məcmuələri, Azərbaycan Respublikası haqqında sorğu kitabı, Parlamentin stenoqramlar məcmuəsi daxildir. 1998-ci ildə ilk dəfə tam şəkildə nəşr edilən Azərbaycan parlamentinin iclas protokolları toplusunun əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilməlidir ¹⁶.

Dissertasiyanın hazırlanmasında «Şərqi-Rus», «Təkamül», “İqbal”, “Kaspi” qəzetlərindən, M. Ə. Rəsulzadənin «Seçilmiş əsərləri»nin I cildi və 1918-1920-ci illərin dövrü mətbuatı, xüsusən «Azərbaycan» qəzetinin materiallarından istifadə edilmişdir.

İkinci qrupa aid sənədlər Türkiyə və Avropa ölkələrində çap edilmişdir. Tədqiqat işində bu ölkələrdə nəşr olunmuş qəzet, jurnal, kitab, məcmuə və digər sənədlərdən geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Üçüncü qrupa aid sənədlərə 1988-ci ildən başlayaraq Azərbaycan mətbuatında (xüsusən «Odlar Yurdu», «Elm», «Tarix» qəzetləri) çap olunan məqalələr aiddir.

Dördüncü qrupa aid sənədlərə isə arxiv materialları - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivinin (ARDA) və Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivinin (SPİHA) fondlarındakı materiallar, ayrı-ayrı nəşriyyatlarda çap olunan elmi-tarixi kitablar daxildir.

TƏDQIQATIN ELMİ YENİLİYİ VƏ PRAKTİK ƏHƏMİYYƏTİ.

Təqdim edilən dissertasiya işində M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan İstiqlalı tarixindəki mövqeyi ilk dəfə olaraq xüsusi, elmi mövqedən tədqiq olunur.

M.Ə.Rəsulzadənin ilkin fəaliyyəti dövründən başlayaraq ömrünün son illərinə qədərki mübarizəsi və ardıcıl olaraq dəqiq və sistemli şəkildə araşdırılır.

Bundan əlavə, Azərbaycan-Polşa, Azərbaycan–Almaniya əlaqələrinin müəyyən çalarlarına toxunulur, bu xalqlarla dostluq münasibətlərimizin formalaşması tarixi açıqlanır.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin yaradılması problemləri, müxtəlif çətinliklər, mühacirət illərinin fəaliyyət məhdudluğu, mühacirlər arasında fikir toqquşmaları və M.Ə.Rəsulzadənin mövqeyinin açıqlanmasına diqqət verilir:

- M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan istiqlalı ideyası və fikrinin işlənməsində siyasi mövqeyi, rolu, onun mərhələləri və xüsusiyyətləri maraqlandırılır;

- Milli Azərbaycan hərəkatı tarixində hümmətçilikdən türkçülüyə keçid mərhələsində M.Ə.Rəsulzadənin rolu açıqlanır;

- İstiqlal fikrinin irəli sürülməsinə qədərki dövrdə milli-demokratik hərəkatda, xüsusilə muxtariyyət məsələsinin işlənməsində və həyata keçirilməsi uğrunda mübarizədə öndərin əsas aparıcı rolu tədqiq edilir;

- İstiqlal fikrinin həyata keçirilməsi uğrunda M.Ə.Rəsulzadənin əməli fəaliyyəti açıqlanır;

- Milli Şuranın sədri kimi Azərbaycan Cumhuriyyəti dövlətçiliyinin qurulması, onun fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsində xidmətləri göstərilir;

- Xarici dövlətlərlə münasibətlərdə, xüsusilə qardaş Türkiyə ilə dostluq və əməkdaşlıq yaradılmasında M.Ə.Rəsulzadənin xidmətləri qeyd edilir;

- Rusiya ərazisində yaşayan türk xalqlarının milli-demokratik hərəkatına M. Ə. Rəsulzadənin marağı, onun türk birliyi yaradılması tərəfdarı kimi fəaliyyətinin öyrənilməsinə təşəbbüs edilir.

-Tədqiqat işində Azərbaycan istiqlal tarixinin real mənzərəsini yaratmağa kömək edən çoxlu sayda sənəd və materiallar ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmiş, elmi-tarixi problemin həllinə kömək edən yeni ədəbiyyat və mənbələr tədqiqata cəlb edilmişdir.

- Dissertasiyanın materialları və nəticələri XX əsr Azərbaycan tarixinin daha dərinədən öyrənilməsində, milli ideologiyanın formalaşmasında, mühacirət irsinin araşdırılmasında, eləcə də təbliğat və təhsil işində istifadə oluna bilər.

-Dissertasiyada alınan nəticələrdən Azərbaycanın XX əsr tarixinin işlənməsində, ümumiləşdirici əsərlər yazılmasında tədqiqatçılar bəhrələnmə bilər.

-Təhsil işində, o sıradan ali məktəblərdə Azərbaycan tarixi fənninin tədrisində xüsusi kursların keçirilməsində mühüm mənbədir.

TƏDQIQATIN APROBASİYASI.

Tədqiqat M. Ə. Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetində yerinə yetirilmişdir. Mövzu namizədlik dissertasiyası kimi həmin universitetin “Azərbaycanın yeni və ən yeni tarixi» kafedrasında təsdiq edilmişdir. Dissertasiyanın əsas elmi nəticələri və məzmunu müəllifin çapdan çıxmış kitablarında, məqalələrində öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçı mövzu ilə bağlı Azərbaycanda və xarici ölkələrdə keçirilən elmi konfranslarda, simpoziumlarda, sessiyalarda elmi məruzələrlə çıxış etmişdir.

TƏDQIQATIN QURULUŞU.

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir. Girişdə mövzunun elmi aktuallığı və əhəmiyyəti əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə səviyyəsi geniş şərh edilmişdir. Birinci fəsildə M. Ə. Rəsulzadənin 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti elanına qədərki fəaliyyəti məhqlandırılmışdır. İkinci fəsildə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə M. Ə. Rəsulzadənin fəaliyyəti araşdırılmışdır. Üçüncü fəsildə M. Ə. Rəsulzadənin mühacirət dövründəki fəaliyyəti tədqiq edilmişdir. Nəticədə Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixində M. Ə. Rəsulzadənin mövqeyi əsaslandırılmışdır.

BİRİNCİ FƏSİL

M. Ə. RƏSULZADƏNİN 1918-Cİ İLİN 28 MAY İSTİQLALINA QƏDƏRKİ FƏALİYYƏTİ

XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildi və çarizmin milli-müstəmləkə siyasətinin təsiri altına düşdü.

Məlum olduğu kimi, Rusiyada məhz təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra ölkədə kapitalizm sürətlə inkişaf etməyə başladı. Kapitalist münasibətləri sisteminin inkişafı ölkənin milli ucaqlarını da getdikcə öz təsirinə saldı.

Belə tarixi şəraitdə, XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda da kapitalist münasibətləri yaranmış və inkişaf etməyə başlamışdı. Bu vəziyyət Azərbaycanın getdikcə Ümumrusiya bazarına, onun vasitəsilə də dünya bazarına qoşulmağına imkan yaradırdı.

Lakin çar hökumətinin milli-müstəmləkə zülmü, ağır şərtlər altında torpaq icarəsi, siyasi hüquqsuzluq adamları yoxsulluğa və aclığa məhkum edirdi.

Azərbaycanın neft sənayesində də fəhlələrin vəziyyəti getdikcə dözülməz olur, istehsal təmətküzləşməsi demək, kapital iş mərkəz deməkdir.

İstismara məruz qalan Azərbaycan fəhlələri kapitalistlərə və çarizmə qarşı tədricən mübarizəyə qalxırdılar. Hələ ötən əsrin 80-90-cı illərindən Bakı fəhlələrinin ilk tətilləri keçirilməyə başladı. Bu tətillər kortəbii xarakter daşısa da, fəhlələrin şüurunun yüksəlməsinə ciddi təsir göstərirdi.

Qeyd edək ki, xalqın həyatını yeniləşdirmək uğrunda hələ XIX əsrin ikinci yarısından mütərəqqi ictimai fikrin görkəmli nümayəndələri M. F. Axundov, H. Zərdabi kimi ziyalılar böyük fəallıq göstərirdilər.

İctimai həyatda demokratik-maarifçi ideyaların təbliği, mətbuatın yaranması və inkişafı, inqilabi-azadlıq ideyalarının Azərbaycan xalqının qavramasına zəmin yaradırdı.

Belə bir şəraitdə, ilk yaradılan marksist dərnəklər və qruplar inqilabi hərəkatın inkişafında böyük rol oynayırdı.

Hələ 1902-1903-cü illərdə M. Ə. Rəsulzadə üzvləri müxtəlif rus litseylərində və digər orta məktəblərdə oxuyan azərbaycanlı türk tələbələrindən ibarət gizli bir dərnək yaratmışdı. Dərnəyin fəaliyyəti haqqında M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: «Bu dərnək mənsublarının milli hissələrini təhrik etmək, rus məktəblərində oxudulmayan türkcəni öz-özünə irəlilətmək, yerli ədiblərin əsərlərini oxumaq, çarlıq əleyhinə yazılmış ixtilal şerlərini əzbərləmək və arada-sırada mətbəə üsulu ilə basılmış bəyannamələr dağıtmaq, işçilər arasına gedərək hüriyyət və inqilab fikirlərini bunların arasında sistemli surətdə yaymaq kimi fəaliyyətlər də olurdu»

M.Ə.Rəsulzadənin yaratdığı «Müsəlman Gənclik Təşkilatı» müəyyən fəaliyyət dövründən sonra Rusiya hökumətindən milli mədəni hüquqlar almaq ümidində idi.

Onlar «çarizmə qarşı mübarizədə inqilabçı sosializmi ən sadıq olmasa da, ən münasib bir müttəfiq olaraq gördüyündən»¹⁸ sosial - demokratlarla yaxın işbirliyinə keçmişdilər.

M.Ə.Rəsulzadənin o zaman yaratdığı «Müsəlman Gənclik Təşkilatı»nın təşviqat-təbliğat işində «Hümmət» qəzeti mühüm rol oynamışdı. 1904-cü ilin axırlarından 1905-ci ilin fevralınadək bir neçə yüz nüsxə tirajla nəşr edilən qəzetin 5-6 nüsxəsi çıxmış, 1917-ci ilin iyulun 3-dən isə N. Nərimanovun redaktorluğu ilə bu mətbu orqan yenidən nəşrə başlamışdı.

M. Ə. Rəsulzadə «Hümmət»in Qafqazda türk (Azərbaycan) mətbuatı arasında ilk partiya orqanı olduğunu göstərmişdir. «Hümmət»in həmin illərdə nəşr olunmuş nüsxələrindən yalnız birində - 3-cü sayında (1905-ci il) M.Ə.Rəsulzadənin bir məqaləsi hələlik tapılmışdır. Həmin məqalə 1917-ci ildə «Açıq söz» qəzetinin 5 iyul tarixli sayında (N513) çap edilmişdir¹⁹.

Qeyd edək ki, azərbaycanlı fəhlələri geniş dairədə inqilabi mübarizəyə cəlb etmək məqsədilə 1904-cü ilin axırlarında RSDFP-nin Bakı Komitəsi nəzdində «Müsəlman sosial-demokrat «Hümmət» qrupu yaradıldı²⁰. «Hümmət»in baniləri arasında M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, M.Əzizbəyov, M.H.Mövsumov, M.H.Hacınski və başqaları vardı. Müsavat Partiyasının yaradıcılarından olan Abbasqulu Kazımzadə, Kərbəlayi Mikayılzadə də «Hümmət» təşkilatının keçmiş üzvlərindən idi».

«Hümmət» Bakı Partiya təşkilatının ayrılmaz tərkib hissəsi idi və Bakı Bolşevik Komitəsinin azərbaycanlı fəhlələr arasında işləyən şöbəsi hüququ ilə fəaliyyət göstərirdi²¹. S.M.Əfəndiyev yazırdı: «Bizim partiyamız», «Hümmət» məsələsində öz əsas prinsipinə, yəni partiyanın və fəhlə hərəkatının vahid və bölünməz olması prinsipinə sadıq qaldı»²².

Lakin az keçməmiş 1905-ci ildə Rusiyada başlanan birinci inqilabi hadisələrdən sonra M. Ə. Rəsulzadə və silahdaşları bolşeviklərin məram və məqsədlərindən Azərbaycana heç bir fayda olmayacağını başa düşüb onlardan uzaqlaşdılar. 1907-ci ildə «Hümmət»in bağlanmasına qərar verildi²³.

M.Ə.Rəsulzadənin yaxın silahdaşı M.Ə.Rəsuloğlu yazırdı: «O tarixlərdə çar rejimini devirmək üçün Qafqaziyada çalışan inqilabçı sosialistlər, bolşeviklər və menşeviklər ilə təmas halında idik. Bu partiyaların üçü də bizi öz tərəflərinə çəkməyə çalışırlardı, amma biz əsla yanaşmırdıq. Günlərin bir günü Stalin məni və Məhəmməd Əmin bəyi dəvət etdi və özlərinə iltihak (birləşmək - N. Y.) etməmizi istədi. Biz ona, bolşevik nəzəriyyə və ruhunun məmləkətimizin ruh və yaşayış tərzinə uyğunlaşmayacağını söyləyərək təklifini rədd etdik. Çıxarkən bizə: bir rus

adı söyləyərək «Filan adam da bizi dinləmədi. Biz onu təmizlədik» deyərək, bir təhdiddə bulundu. Biz də: «Nə istəsəniz yapınız» deyərək ayrıldıq»²⁴.

Bu dövrdə mətbuat geniş vüsət alır, inkişaf edir, ictimai-siyasi fikrin təşəkkülünə təkan verirdi. Mətbuata maraq həm də milli mənləyin dərk edilməsində oynadığı mühüm rolla bağlı idi. M.Ə.Rəsulzadənin ilk mətbu yazısı 1903-cü ildə Tiflisdə çıxan «Şərqi Rus» qəzetində çap olundu. «Bakıdan məktub» başlığı altında nəşr edilən bu məqalədə M. Ə. Rəsulzadə elmin, təhsilin, məktəbin vacibliyinə toxunaraq yazırdı: «Qafqaz Müsəlman əhalisindən ümumi və Bakı əhlindən xüsusi təvəqqe edirəm ki, öz uşaqlarından balaca olan vaxtda elm və tərbiyə kəsb etməkdən başqa bir şey mənzur (məqsəd, niyyət) tutmasınlar. Məsələn, hər kəsin ki, qüvvəsi çatır uşağını məktəbə qoymağa, məbada-məbada palçıxçı, dükan şagirdi və qeyrə və qeyrəyə razı olsun»²⁵.

M.Ə.Rəsulzadə çap olunan ikinci mətbu yazısında, «Müxəmməs» şərinə işə elmin, savadlanmanın vacibliyi probleminə toxunurdu. M.Ə.Rəsulzadənin bu dövrdə mətbu fəaliyyətinə aid olan 1903-cü ildəki yazıları diqqətə layiqdir. Bu yazıları ilə o, gələcəkdə ciddi mübarizə edəcəyi rus istibdadı rejiminə qarşı barışmazlığının əsasını qoyurdu.

M. Ə. Rəsulzadə «Şərqi Rus» qəzetinin 1903-cü ildə 20-ci sayında çap olunmuş bir məqaləsində yazırdı: «Pəs hümmət və qeyrət vaxtıdır. İttifaq edib bir məktəxanə, bina eləyin ki, ona da ümumi ruhani deyilə. Hansı ki, o məktəbdən çıxan üləmadan molla və axundlar təyini lazım olacaqdır»²⁶.

Mövcud mühitə, rus istibdad rejiminə mübarizəsi baxımından M.Ə.Rəsulzadənin ilkin dövr fəaliyyətini və mətbu yazılarını öyrənmək əhəmiyyətlidir. «Şərqi Rus», «Hümmət», «Dəvət Qoç», «Təkamül», «İrşad» və digər mətbuat orqanlarında M. Ə. Rəsulzadənin mövcud rejim əleyhinə onlarla yazısı çap olunub.

M. Ə. Rəsulzadənin bu dövrdəki fəaliyyətində daha çox xalqın əlmənməsinə, maariflənməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Cəhalət qaranlığında əzab çəkən xalqın nicat yolunun yalnız elmdə, tərəqqidə, hüriyyətin təntənəsində olduğu göstərilir. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə beş formada hüriyyət vardır: birincisi - söz azadlığı; ikincisi - mətbuat azadlığı; üçüncüsü - cəmiyyət və ittifaq azadlığı; dördüncüsü - vicdan azadlığı; beşincisi - malın və canın mühafizə olunması azadlığı.

O, belə bir azadlığın Rusiya məmləkətində olmadığını göstərirdi. Söz azadlığı insanın öz fikrini, düşüncələrini qorxub çəkinmədən, kimsədən ehtiyat etmədən açıb danışması deməkdir. M. Ə. Rəsulzadə yazılarında Rusiya məmləkətində yalnız adı çəkilən, əslində olmayan söz azadlığının ümumi mənzərəsini böyük bacarıqla təsvir edirdi.

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə hürriyyətin mövcudluğunu şərtləndirən ikinci amil mətbuat azadlığıdır. Mətbuat azadlığı o vaxt mümkündür ki, hər kəs yazdıqlarını kiminsə maneçiliyi olmadan çap edə bilsin.

M.Ə.Rəsulzadə hürriyyətin üçüncü əlamətini cəmiyyətlərin və ittifaqların yaradılıb sərbəst fəaliyyət göstərməyində görürdü. Cəmiyyətlərin yaradılmığı nəyə görə vacib idi? Çünki adamların toplaşmaq yeri olardı və burada onlar siyasi fikir mübadiləsi edib, dərdlərini danışardılar. İttifaqlar da azad fəaliyyətə başlamalıydı. Müxtəlif sənət sahiblərinin öz ittifaqları olmalı idi. Lakin bu dövlətin mənafeyinə zidd olan, onun hökmranlığına mənçilik törədən qüvvələr idi.

M. Ə. Rəsulzadə hürriyyətin dördüncü əlamətinin vicdan azadlığı olduğunu göstərərək, qeyd edirdi ki, zorakılığa əsaslanan qanunlar insan düşüncəsini, əqidəsini, məzhəbini də zəncirləmişdir. Kimsə öz əqidəsini başqasına zorla sirayət etdirməməlidir. Kiminsə məzhəbi o birindən üstün tutulmamalıdır. Kimisə məcburən hansısa təşkilata ya ittifaqa salmaq məcburi deyil. İnsan azad olmalıdır. M. Ə. Rəsulzadə haqlı olaraq Rusiyanın bununla bağlı qüsurlarını tənqid edərək göstərirdi ki, istək olmadığı halda, qırğızın adını dəyişib İvan, ya Pavel qoymaq, yaxud onun müsəlmanlığını inkar edib xaçpərəst dəftərinə yazmaq adamları və xalqı təhqirdir. Hər şəxs əqidəsinin və düşüncəsinin, məzhəbinin və fikrinin azadlığına sahib olmalıdır. Bu adicə sahiblik hüququ deyil, onun yaşamaq haqqıdır. Din fərqi varmaq, saxta qanun gücünə inandığından üz döndərməyə məcbur etmək bu insanlıq haqqının tapdanmasıdır. M.Ə.Rəsulzadə hürriyyətin digər bir əlamətini şəxsiyyətin toxunulmazlığında görürdü. Hər kəsin hüququ qorunmalı, şəxsiyyətinə və heysiyyətinə toxunulmamalı, dövlətin buna ciddi təminatı olmalıdır.

M.Ə.Rəsulzadə belə bir azadlığın Rusiya məmləkətində olmadığını göstərirdi.

Bundan əlavə o, 1905-ci ildə baş verən erməni-müsəlman qırğınının mahiyyətini də öz mətbu yazılarında açıb xalqa izah edirdi. «İrşad» qəzetində çap olunmuş «Kənddə müsibət» məqaləsində yazırdı: «On bir aydır ki, biz bir-birimizi öldürməkdən, malını qarət, əmlakını təhqirdən usanmayırıq... Ey vətəndaşlar, bəsdir bu qədər həlakət! Bəsdir bu qədər qəflət!»²⁷.

Ermənilərin qəddarlığını və çar imperiyasının onları dəstəklədiyini başa düşən M.Ə.Rəsulzadə qanlı hadisəyə etirazını bildirirdi. O, konkret faktlarla imperiya siyasətinin mahiyyətini açıqlayaraq yazırdı ki, çar Rusiyası öz hökmranlığını qoruyub saxlamaqdan ötrü heç bir vasitədən çəkinmir, polislin köməyi ilə qətl və qarətlər düzəldib araya nifaq salır.

M. Ə. Rəsulzadə çar imperiyasının siyasətini aşağıdakı sübutlarla da ifşa edirdi: «...Məktəblərdə, hökumət divanxanalarında, məhkəmələrdə, qeyri-ictimai

dairələrdə ancaq rus dili gərək işlənsin, tamam ibadətqahlar gərək rus ortodoks kilsəsinə mütihsun...»²⁸.

Lakin, 1907-1908-ci illərdə Rusiyada başlanan Stolipin irticası Bakıya da öz təsirini göstərdi və tezliklə burada inqilabi fikirli adamlara qarşı təqiblər başladı. Bununla əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə İrana mühacirət etmək məcburiyyətində qaldı.

M.Ə.Rəsulzadə ilkin vaxtlar İranda «Tərəqqi» qəzetinin xüsusi müxbiri kimi fəaliyyətə başladı. Xalqın güzəranının ağırlığı, mübarizliyi və qətiyyəti onu ciddi maraqlandırır. M.Ə.Rəsulzadənin «Tərəqqi» qəzetində «İran məktubları» başlığı ilə çap edilən yazıları böyük diqqətə səbəb oldu.

1909-cu ilin avqustun 16-da M. Ə. Rəsulzadə «Tərəqqi» qəzetindəki bir məktubunda Tehrandə «İrani-nov» (Yeni İran) adında gündəlik bir qəzet çap edəcəyini bildirirdi. Qeyd edək ki, 1910-cu ildən Tehrandə M. Ə. Rəsulzadənin redaktorluğu ilə çıxan «İrani-nov» qəzeti İranda müasir Avropa üsulu ilə çap edilən ilk mətbu orqan idi.

M.Ə.Rəsulzadə Tehrandə İran məşrutə hərəkatı xadimləri ilə görüşmüş, Səttarxan və Bağırxanla təmasda olmuş, İranda ilk demokrat partiyasının yaradıcısı və demokratik islahatların təbliğatçısı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu mənada M.Ə.Rəsulzadənin İranda fəaliyyət dövrünün, zəngin mətbu irsinin araşdırılmasına ehtiyac vardır.

M.Ə.Rəsulzadə «İrani-nov» qəzetində redaktorluq və publisistik fəaliyyəti ilə yanaşı böyük əhəmiyyət kəsb edən «Mühafizəkar və ya sosialist-mühafizəkar partiyaların tənqidi» adlı dəyərli bir əsər yazdı²⁹. Həmin kitab 1910-cu ildə Tehrandə «Fəros» mətbəəsində çap olundu.

M.Ə.Rəsulzadənin yaxın silahdaşı Mirzə Bala Məmmədzadə «Azərbaycan» jurnalında nəşr etdirdiyi məqalədə yazırdı: «...Hələ bu inqilab hərəkatını, eyni zamanda İrani müstəmləkə halına salmaq və Türkiyəni mühasirəyə salmaq istəyən Rusiyaya qarşı da bir qiyam mahiyyətində olduğu düşünülür və bu hərəkatda qafqazlı hüriyyətsevərlərin də mühüm rol oynadıqları göz önündə tutulursa, Rəsulzadəni sövq və təşviq edən qüvvət daha aşkar anlaşılmış olur»³⁰.

İranda məşrutə hərəkatı yatırıldıqdan sonra, Millət Məclisi dağıldı, hüriyyətsevərlər isə cəzalandırıldı. Bu vəziyyətdə M. Ə. Rəsulzadə yaxın dostu H.Tağızadə ilə birlikdə Türkiyəyə getdi. 1911-ci ildən M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədə mühacirət dövrü başlayır.

Bu illərdə Türkiyədə türk millətçiliyi böyük inkişaf mərhələsinə yaşayırdı. Rusiyada irtica və terrorun artması ilə bağlı yurdlarını tərk edən rus əsiri türklərə mənsub bir çox mütəfəkkirlər, o cümlədən azərbaycanlı milliyətçilərdən Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu da burada idilər.

M.Ə.Rəsulzadə İstanbulda yeni fəaliyyətə başlayan «Türk ocağına» daxil oldu və «Türk yurdu» jurnalında «İran türkləri» başlığı ilə silsilə məqalələr çap etdirdi. Qeyd edək ki, İranda yaşayan Azərbaycan türkləri haqqında ilk geniş məlumatı mətbuata çıxaran M. Ə. Rəsulzadə olmuşdur.

Türkiyədəki fəaliyyəti dövründə M. Ə. Rəsulzadə məşhur islam mütəfəkkiri Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin «Milli birlik fəlsəfəsi» əsərini farscadan türkcəyə çevirib «Türk yurdu»nda dərc etdirdi.

İstanbulda «Türk ocağı» mühitinin öz üzərindəki təsirini M. Ə. Rəsulzadə sonralar belə ifadə edirdi: «Mərhumun (Ziya Göyälpin) «Türk yurdu»nda dərc olunan «Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək» məqalələri məni adətən vəcdə gətirdi. Bakıya geri döndüm. Mətbuat dil məsələsi ilə məşğul idi. Bu məsələdə Ziya nəzəriyyəsinin müdafiəçisi oldum»³¹.

Türkiyə həyatı, «Türk ocağı»nda böyük fikir sahibləri ilə təmas M. Ə. Rəsulzadənin türkcülük əqidəsinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynadı.

1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə bağlı verilən əfv-i ümumidən (ümumi bağışlamadan) sonra M.Ə.Rəsulzadə Bakıya qayıtdı.

Bakıda artıq Müsavat Partiyası qurulmuş və çar hökuməti əleyhinə ciddi mübarizə aparılırdı. M.Ə.Rəsulzadə Bakıya qayıtdıqdan sonra «Partiyanın rəhbərliyinə keçərək, onun proqramını yeni siyasi şəraitə uyğun şəkildə işləyib hazırladı, partiyayı türk-islam sintezini əsas tutan türkcü bir quruluş halına gətirdi»³¹.

Qeyd edək ki, Müsavat Partiyasının³² əsası 1911-ci ilin oktyabr ayında, Məmməd Əli Rəsuloğlu, Abbasqulu Kazımzadə və Tağı Nağıoğlu tərəfindən qoyulmuşdu. O zaman Türkiyədə yaşamaq məcburiyyətində olan M. Ə. Rəsulzadə əqidə dostlarına göndərdiyi məktublarda belə bir təşkilatın qurulmasının vacibliyini bildirirdi. 1913-cü ildə Bakıya qayıtdıqdan sonra o, partiyanın fəaliyyətinə yeni istiqamət verdi, təşkilatın əsas ideoloqu oldu. Buna görə də M.Ə.Rəsulzadə həm də Müsavat Partiyasının banisi kimi tanınır.

Təşkilatın ilk qurucularından olan, sonradan Türkiyədə yaşamaq məcburiyyətində qalan Məhəmməd Əli Rəsuloğlu yazırdı: «1911-ci ilin son baharı idi. Arkadaşların gizli toplantı və müşavirə yeri olan rəhmətlik Kazımzadə Abbas bəyin mağazasının arxa odasında Abbas bəylə bərabər oturduq. Arkadaşlarımızdan mərhum Tağı Nağıoğlu içəri girdi və bizə: «Gürcülərin, ermənilərin və rusların siyasi partiyaları vardır. Bizim nədən bir partiyamız olmasın, biz də bir partiya quralım»- dedi. Bir neçə gün müzakirə və müşavirədən sonra Müsavat partiyasını qurmağa qərar verdik. Zətən mərhum Rəsulzadə Emin bəy də o tarixlərdə, bulunduğu İstanbuldan bizlərə siyasi bir təşəkkülə ehtiyac olduğu haqqında yazılar yazmaqda idi»³³.

Qeyd edək ki, «Müsəlman Demokratik Partiyası - Müsavat (Partiyanın ilk adı belə olmuşdur) gizli bir təşkilat olaraq qurulmuşdu. Çünki, o dövrdə kütlənin inqilabi fəaliyyəti amansızlıqla yatırılmış, fəallar isə ya həbs edilmiş, ya sürgünə göndərilmiş, yaxud da mühacirətdə idilər. M.Ə.Rəsulzadənin İrana, oradan İstanbulla gedib Azərbaycana qayıda bilməməyinin başlıca səbəbi həmin şərait idi. Bunun nəticəsində Partiyanın ilk Proqramının «ciddi xəbərdarlıq» başlığında yazılmışdı: «Müsavat Partiyasının Bakı şöbəsi öz üzvlərini Rus hökumətinin və onun agentlərinin özünə hökumətin diqqətini çəkməmək üçün açıq tənqiddən çəkindirir, çünki, tənqid edənlər və onun həmfikiriləri bundan ziyan çəkmə bilirlər»³⁴.

Müsavatın ilk Proqramı islami xarakter daşımış, partiyanın sonrakı fəaliyyəti dövründə işlənilib hazırlanmış, dolğunlaşmış, Azərbaycanın istiqlalı və müstəqilliyinə xidmətə yönəldilmişdir.

Çar hökumətinin təqibləri ilə bağlı gizli fəaliyyət göstərən Müsavat Partiyası üç üzvdən ibarət qruplar şəklində fəaliyyət göstərirdi. Partiyanın I bölümündə («Cəmiyyətin təşkili və fəaliyyəti») təşkilatın Rusiyanın bütün guşələrində öz proqramını kitab və bülletenlərlə yayıb təbliğ etməsi, milliyyətdən və dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq istənilən şəxsin partiyaya üzv qəbulunun mümkünlüyü göstərilirdi. Üzvlük haqqı 1 (bir) manat həcmində idi. Partiyanın Mərkəzi Komitəsi bölgələrdəki şöbələrdən ibarət idi və şöbələr mərkəzdən təyin və təsdiq edilmiş üç nəfərdən təmsil olunurdu. Partiyaya qəbul edilən şəxs şöbənin üzvlərinin iştirakı ilə öz millətinin, islam dininin şəərəfinin yüksəldilməsinə sədəqətini Qurana and içməklə bildirməli idi.

Təşkilatın proqramındakı «məcbureddi vasitələr» başlığında göstərilirdi ki, əgər Rusiyanın hansı bir guşəsində, yaxud kənarlarda müsəlmanların hüquqları pozularsa, bir ağır hadisə baş verərsə, onda təşkilat hətta məcburi üsullarla da kömək etməlidir.

Müsavat Partiyasının 1911-1913-cü illərdəki fəaliyyətinin mühüm hissəsini Balkan müharibəsi ilə bağlı xalq arasında yaydığı bəyannamələr tuturdu. Bəyannamələr o zaman Orucov qardaşlarının mətbəəsində gizli qayda ilə çap edilmişdi. Balkan müharibəsində çar Rusiyası əleyhinə yazılan bu bəyannamələr hökumətdə ciddi narahatçılıq doğurmuş, polis axtarışlar aparmışdı. Əsas şübhələndikləri M. Ə. Rəsulzadə olduğundan onun yaxın qohumu Məhəmməd Əli Rəsuloğlunun evini nəzarətə götürmüşdülər. M. Ə. Rəsuloğlu yazırdı: «Axtarış aparan polis müavini : «İstanbulda olan qardaşın (Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyi nəzərdə tuturdu) tərəfindən sənə bir bəyannamə göndərildiyini və sənənin də onu bütün Qafqaziyaya yaydığını dedilər. Sizdə də bu bəyannamə çıxmadı» - dedi və getdi»³⁵.

Çar hökumətini ciddi təşvişə salan, Qafqaz müsəlmanlarını silkləyən həmin tarixi bəyannamə 1912-ci ildə İstanbulda «Səbilür-Rəşad» məcmuəsində çap olundu. (Bax: «Səbilür-Rəşad», IX cild, 33 sayı)

M. Ə. Rəsulzadə Məsəvat Partiyasının bu dövrdəki fəaliyyətini və güclü təşkilat kimi formalaşma səbəbini belə izah edirdi: «Bu cəmiyyət (yəni Məsəvat təşkilatı - N. Y.) Rusiyada yaşayan türkləri hər cəhətcə ruslar ilə müsəvi bir hüquqa malik görmək istəyir, eyni zamanda bütün türk və islam aləminin hürriyyətini dəxi əməli ittişaz edirdi. Cəmiyyətin məfkurəsi millətlər arasında tam bir müsəvat - hüquq təsəvvürü idi. Bunun üçün də «Məsəvat» adını almışdı»³⁶.

Bu illərdə M. Ə. Rəsulzadə ciddi siyasi fəaliyyət göstərir, o zamanın hökumət tərəfindən fəaliyyətinə icazə verilən bəzi xeyriyyə və maarifçilik məqsədi daşıyan cəmiyyətlərinə təsirini artırmağa çalışırdı. Belə cəmiyyətlərdən «Nicat» maarif cəmiyyətini, «Bakı cəmiyyəti xeyriyyəsi»ni, «Nəşri-maarif cəmiyyəti»ni göstərmək mümkündür³⁷.

Birinci Dünya müharibəsi illərində Qafqaz cəbhəsində hərbdən zərər görəən müsəlmanlara yardım göstərmək üçün Bakıdakı «Xeyriyyə cəmiyyəti» daha fəallıq göstərirdi.

M. Ə. Rəsulzadə əqidə dostları ilə Cəmiyyətin işində yaxından iştirak edirdi. Elə bu məqsədlə cəmiyyətin «Qardaş köməyi» adlı bir qəzeti çap olunurdu. Həmin mətbu orqanın nəşri problemi ilə M. Ə. Rəsulzadə məşğul idi. Qəzet birinci sayından sonra hökumətin təzyiği ilə bağlandı.

M. Ə. Rəsulzadə bu illərdə «Dirilik» jurnalında «Milli dirilik» başlığı ilə maraqlı yazılar çap etdirdi. Bu yazılarında o, göstərirdi ki, müsəlmançılıq milləti ifadə etmir. Milliyət din üzərində yox, dil və kultür birliyi üzərində qurulur. M. Ə. Rəsulzadə hələ 1911-ci ildə «bütün islam aləminin yaşaya bilməsi üçün müsəlmanların milli şüura sahib olmaları vacibliyini vurğulayan»³⁸ məşhur Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin bir fikri ilə razılaşmışdı ki, milliyət xaricində səadət yoxdur. Dilsiz milliyət olmaz.

Bu illərdə M. Ə. Rəsulzadənin «Dirilik»də çap edilmiş məqalələri ictimai əhəmiyyət baxımından da diqqəti daha çox çəkirdi. Məqalələrdə milli dirçəlişin yolları ətraflı şəkildə araşdırılmış, mövcud siyasi quruluşun imkanları çərçivəsində izah edilmişdir.

Müəllif yazırdı: «Milli istiqlal ələlxüsus millətlərə xüsusiyyətlərinin mühafizəsini təmin edən istiqlal daima bəşəriyyətə saheyi mədəniyyətdə yeni və əsli bir taqım ibdalar, ixtiralar nəvidindədir ki, mədəniyyəti-bəşəriyyə dediyimiz bir şey də bu ibadət və ixtiraların məcmuyundan ibarəli bir yekundur»³⁹.

M. Ə. Rəsulzadə milli-azadlıq ideyasını burada dünya mədəniyyəti baxımından əsaslandırır. Göstərirdi ki, dünya mədəniyyətinin zənginliyi üçün ayrı-ayrı millətlər siyasi cəhətdən azad yaşamaı, biri digərinə təzyiq etməməlidir.

M. Ə. Rəsulzadə sosial tərəqqini maddi və mənəvi olmaqla iki yerə böldürdü. Bununla da o, mənəvi tərəqqi anlayışını milli özünüdərkən zirvəsi olan milli istiqlal fikri ilə eyniləşdirirdi. Bu mənada o, mənəviyyatın zəngin olmasını göstərirdi, yəni milli şüur yetkinləşməlidir. Bununla bağlı o yazırdı: «Əcələ bir surətdə maddətən tərəqqi edib də mənəviyyatca məhrum qalmaqdansa, maddətən gec tərəqqi edib, mənəviyyatca müstəqil qalmağı tərcih edərim, çünki milliyətin də, bəşəriyyətin də, faydəsi bundadır»⁴⁰.

M.Ə.Rəsulzadə yazdığı məqalələrində millətin irəli getmək, inkişafa nail olmaq problemlərini belə açıqlayırdı: «Millətlərin həyatı da ancaq bu milli vicdanın inkişafı sayəsində mümkün olub, ancaq bu vicdanın təsirləridir ki, milli ideal hasil olur. Milli idealın (imanın) hükmüdür ki, millətlər özlərinə şanlı və şərəfli bir dirilik təmin edə bilirlər»⁴¹.

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə milli tərəqqini önə çəkir, sosial tərəqqini isə milli tərəqqinin son nəticəsi hesab edirdi. O, belə düşünürdü ki, milli ideali yaradanlar böyük əməlpərvər insanlardır. O, yazırdı: «Fəqət bir fərd öz mühitinin faydəsini düşünərək şəxsi üçün deyil, novi və yaxud milləti üçün bir əməl bəslərsə, buna böyük əməl demək olar. Bu kibi adamlara da böyük əməlpərvərlər, yaxud məfkurəçi ismi verilir»⁴².

Göründüyü kimi, M. Ə. Rəsulzadənin milli inkişaf konsepsiyası məntiqli və əsaslı idi. O, Azərbaycan istiqlalının mərhələlərlə qazanılması tərəfində idi. Bu səbəbdən idi ki, o, əvvəlcə milli mədəni azadlığı, vicdan azadlığını, mətbuat azadlığını, təşkilat azadlığını, söz azadlığını dəstəkləyir, mübarizə aparırdı.

Sonrakı məqalələrində M. Ə. Rəsulzadə millət anlayışına belə tərif verirdi: «Milli mədəniyyət və yaxud millət dil birliyi, adət və əxlaq birliyi, ənənə-tarixiyyə və nəhayət etiqadi-diniyyə birliklərinin məcmuundan mütəşəkkil bir məhsuldur». Millətin dörd başlıca əlaməti sadalanır: dil birliyi, adət və əxlaq birliyi, tarixi birlik, din və mədəniyyət birliyi; sonralar M. Ə. Rəsulzadə bu konsepsiyasına iki anlayışı da gətirir: milli vicdan və milli iman (milli ideal). M. Ə. Rəsulzadə milli vicdan və yaxud milli imanın “milli dirilikdən əməl və arzusunun mövcudiyətindən və onun surəti-hiss və bəyanından» hasil olduğunu göstərirdi.

Bütövlükdə yeddi məqalə və bir müqəddimədən ibarət olan «Milli dirilik» başlıqlı yazılarda milli dirçəlişin bütöv konsepsiyası əksini tapmışdı. M. Ə. Rəsulzadə problemin açılışına keçməzdən əvvəl «Dirilik nədir» məqaləsini yazmışdı. Yazısında «diriliyin ictimai-siyasi və fəlsəfi anlamını verən M. Ə. Rəsulzadə qeyd edirdi: «Hər hansı millət ki, təbiətə qarşı icra olunan müharibədə bacarığı daha qüvvəlidir, o millət təbiətdən alınan qənimətdən də ziyadə istifadə edir. Hələ yalnız bununla qalmayıb, dünyanın nemətlərini təqsim edərkən, diri millətlər özlərinə hər kəsdən ziyadə pay çıxarırlar»⁴³.

M.Ə.Rəsulzadəyə görə «Dirilik hər şeydən əvvəl bəşəriyyətə fayda verməkdir, ictimai inkişafa təkan vermək, dünya mədəniyyətini zənginləşdirməkdir»⁴⁴.

M.Ə.Rəsulzadənin sonrakı ictimai-siyasi, publisist fəaliyyətində «Açıq söz» qəzetinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

«Açıq söz» qəzeti 1915-ci ilin oktyabr ayının 2-də həftənin beşinci günü Bakıda nəşrə başlamışdı. M. Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi qəzetin adının altında yazılmışdı: «Siyasi-ictimai və ədəbi Türk qəzetəsi». Çap olunduğu yer: Nikolayevski küçəsi, M. Ələkbərovun mətbəəsi, poçt N357.

Bu qəzet haqqında M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: «Açıq söz» ilk dəfə olaraq o vaxta qədər Qafqazıya müsəlmanı və yaxud tatar deyilən xalqın türk olduğunu sərahət və israrla meydana atmış və bu xüsusda hər bənzorlu ilə mübarizə etmək zərurətində qalmışdı»⁴⁵.

Qəzetin baş məqaləsi «Tutacağımız yol» adlanırdı. Müəllifi M. Ə. Rəsulzadə olan bu yazıda mühüm problem açıqlanırdı: «Dəhşətlərinə şahid olduğumuz bu yol bir həqiqəti-əsrimizin milliyət əsri olduğunu isbat etdi. «Dünyanın xəritəsi hərbdə dəyişəcək» - deyərək heyratla qarışıq bir cümlə indi bir çox ağızlardan eşidilməkdədir»⁴⁶.

«Açıq söz» qəzeti xalqın ehtiyaclarından yazır, maraqlı fikirlər yayırdı. 1915-ci ilin oktyabr ayında qəzetdə M. Ə. Rəsulzadənin «Bizim ehtiyaclarımız» məqaləsi çap olundu. Məqalədə xalqın bir çox tələblərinin hazırkı şəraitdə vacibliyi göstərilirdi; 1. Aşağı sinifli məktəblərin açılıb milliləşdirilməsi. 2. Ruhani akademiyanın açılması. 3. Müsəlmanların hüquqlarının qaytarılması, və s.

M. Ə. Rəsulzadə «Açıq söz» qəzetindəki məqalələrində yalnız Azəri türkünün deyil, ümumən çar imperiyasının əsarətində əzab çəkən türklərin vəziyyətini açıqlayırdı. Türkləri cəsarət və əzmlə haqq işləri uğrunda mübarizəyə çağırırdı. Məqalələrinin birində Türkünün əlli ilə yaxın müddətdə hüquqsuz hala düşməyini danışırdı.

«Açıq söz» Rusiya Dumasındakı müsəlmanlardan ibarət millət vəkili qrupunun vəziyyətindən narahatlıq dolu yazılar verirdi. Məlumdur ki, müsəlman deputatlar o zaman kadetlərin, oktyabristlərin, Mərkəz qrupun yaratdığı «Blok»a daxil idilər. «Blok»un qarşıya qoyduğu məsələ bu idi; ölkənin mərkəzləşdirilməsi üçün əhəlinin əhvalını yüksəldib hökumətlə birləşmək lazımdır.

M. Ə. Rəsulzadə bununla əlaqədar «Dövlət dumasının açılışı» məqaləsində yazırdı ki, müsəlmanlar nə istəyirlər? İstəyirlər ki, müsəlman olduqlarına görə onları tapdalamasınlar. Onları müsəlman olduqlarına görə bürokratlığa dözməyə məcbur etməsinlər. Onların dili, dini hər cür təzyiqləndirən azad olsun.

M. Ə. Rəsulzadə «Açıq söz»dəki məqalələrində çarizmin ikiüzlü siyasətini cəsarətlə qamçılıyır, yalançı vədlərini tənqid edirdi. O, müstəmləkəçilik siyasətinin hakim millətə də böyük ziyan vurduğunu açıqlayıb göstərirdi ki, millətin dini və mədəni inkişafı hər şeydən əvvəl müstəmləkəçi ölkə üçün olduqca ziyanlıdır. Çünki məhkum millətlər də tərəqqi yolunda ona çətinlik törədir, mane olurlar.

M. Ə. Rəsulzadə ictimai inkişafın qarşısını almağın qeyri-mümkünlüyünü bildirərək, millətlərin sonda azadlığa çıxacağına dərinəndən inanırdı. Bununla əlaqədar yazırdı: «Qaranlıq və əvamlıqdan qaçan xalqımızın mehqlanıb da zəm nənin tərəqqisi ilə münasib bir yaşayışa layiq olması yalnız müsəlmanların deyil, hökumət və dövlətin də mənfəətləri iqtizasındadır»⁴⁷.

M. Ə. Rəsulzadə «Açıq söz» qəzetinin 13-cü sayında dərc etdirdiyi «Bu gündü günlər» məqaləsində azadlıq problemini geniş olaraq şərh edirdi. Burada o, 1905-ci ildə çar hökumətinin verdiyi 17 oktyabr tarixli fərmanına münasibətini belə bildirirdi: «Əvət 17 oktyabr fərmanı-aliyyəsinin xəbəri bu gündü gün Bakıya çatmışdı. Bu günü xatırlayanlar söz, ictimai, ittifaq, mətbuat və şəxs azadlığını təmin edən fərmanın xalq arasında hüsula gətirdiyi şadlığın dərəcə və göstərişlərini əlbəttə unutmamışlar»⁴⁸.

Qeyd edək ki, M. Ə. Rəsulzadə bu məqaləsini çarın xalqa azadlıq vəd edən fərmanının on illiyi münasibəti ilə yazmışdı. Müəllif bu yazısında azadlıq probleminə toxunmuş, azadlığı inkişafın başlıca təməli olaraq qiymətləndirmişdi.

Göründüyü kimi, M. Ə. Rəsulzadə «Açıq söz»dəki məqalələrində din azadlığına da toxunmuş və göstərmişdir ki, bütün dinlər və məzhəblər azad olmalıdır, bir din digər dinə və yaxud məzhəbə təzyiq etməməlidir.

Ciddi təbliğat mərkəzinə çevrilən «Açıq söz» qəzeti istismarda qalan Azəri türklərinin hüququnun müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. M. Ə. Rəsulzadənin hüriyyət və müstəqillik, türklük ruhu ilə yazılan məqalələri «Açıq söz»də çap edilirdi. «Açıq söz» getdikcə sarsılan, yıxılmağına az qalan imperiya əsarəti ilə ciddi mübarizə aparırdı.

Yüksək ideallar kürsüsünə çevrilən «Açıq söz»ün Azərbaycan mətbuatı tarixində böyük rolu oldu. M. Ə. Rəsulzadənin yaxın silahdaşlarının «Açıq söz»ə verdikləri dəyər istiqlal mətbuatımızın araşdırılması baxımından olduqca maraqlıdır.

Süleyman Təkinər fikrini belə açıqlayırdı: «... «Açıq söz» bütün rus məhkumu türklərin də qurtuluş davasını təbliğ etmiş və yenə 1917-ci il Ümumrusiya müsəlmanlarının Konqresində onu müdafiə və qəbul etdirib, bütün məhkum türklərin qurtuluşunu hədəf tutmuşdur»⁴⁹.

M. B. Məmmədzadə yazırdı: «... Bu tərifə görə Rusiya imperatorluğu daxilindəki türklər, o cümlədən azərbaycanlılar, lakin rus milliyətilə heç bir

münasibəti və bağlılığı olmayan ayrı və müstəqil milli bir mövcudiyətdir. Onlardan ayrı dilləri, ədəbiyyatları, xristianlıqdan başqa bir dinləri, adət və ənənələri, parlaq tarixi və mədəniyyət əsərləri ilə müstəqil milli varlıq olan bu türklərin qurtuluş davası Rəsulzadə tərəfindən toplu ələ alınmış və «Müsavat» partiyası ilə bu partiyanın orqanı olan «Açıq söz» qəzeti, bu hərəkatın ələmdarı olmuşdur»⁵⁰.

M. Ə. Rəsulzadə «Açıq söz» qəzetində gənc qələm sahiblərinin püxtələşməsi üçün də imkan yaratmış, «açıq sütun» başlığı ilə onların mətbu çıxışına kömək göstərmişdi.

Qeyd edək ki, Fevral hadisələrindən sonra Rusiyanın bütün regionlarında olduğu kimi Azərbaycanda da milli-azadlıq hərəkatı genişlənməyə, ayrı-ayrı ictimai-siyasi təşkilatların fəaliyyəti yüksəlməyə başladılar.

1917-ci ilin 27 fevralında Rusiyada Fevral Burjua demok-ratik inqilabının baş verməsi Azərbaycandakı ictimai-siyasi proseslərə ciddi təsir göstərirdi.

Fevral inqilabından sonrakı ilk günlərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən təşkilatların mərkəzləşməsinə ehtiyac duyulurdu və bu məqsədlə 1917-ci ilin martın 29-da Bakı Müsəlman ictimai təşkilatlarının Müvəqqəti Komitəsi yaradıldı. Müvəqqəti Komitənin sədri M. H. Hacınski, onun müavini isə M. Ə. Rəsulzadə seçildilər⁵¹. Müvəqqəti Komitə «bütün şəxsi incikliyi unudub milli - siyasi şüarlar ətrafında» birləşməyi və Ümummüsəlman Qurultayı çağırılmasını vacib saydı. Qurultayın açılışı ərəfəsində «Açıq söz» qəzeti yazırdı ki, bu qurultay Qafqaz müsəlmanlarının siyasi və milli mədəni inkişafında mühüm rol oynayacaq.

1917-ci ilin 15-20 aprelində Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı keçirildi. Qurultayda mövcud şərait təhlil olundu. Ölkənin siyasi quruculuğuna həsr edilmiş əsas məruzəni M. Ə. Rəsulzadə etdi. Məruzənin əsasında federativ demokratik respublika ideyası dayanırdı. Məruzəçi Rusiyadakı milli qruplara azad özünü təyin etmə hüquqlarının verilməsini tələb edirdi. M. Ə. Rəsulzadə bildirirdi ki, bu qayda ilə Rusiyanın ayrı-ayrı xalqları sonradan milli-ərazi muxtariyyəti prinsipləri əsasında İttifaq dövləti yarada bilərlər⁵².

Bundan əlavə, qurultay nümayəndələri millətlərarası problemlərə də ciddi diqqət yetirdilər. Tanınmış siyasi xadim Ə. M. Topçubaşov Zaqafqaziyada milli zəmində baş verən toqquşmalara işarə edərək bildirdi: «Köhnə rus hökumətinin Rusiyada yaşayan rus olmayan xalqlara qarşı siyasəti ayırıcı siyasət idi, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında olan toqquşma da insana nifrət siyasətinin nəticəsi idi»⁵³.

Qurultayda maarifçilik, təhsil problemləri də ciddi müzakirə edildi. Əsas məruzəçi kimi Ə.Əfəndizadənin məruzəsindən sonra Azərbaycan dilində təhsilin pulsuz olması qərarı qəbul olundu. Müəllim kadrlarının hazırlanması üçün pedaqoji

seminarlar və institutlar açılması planlaşdırıldı. Qurultayda milli dilimizdə Universitet yaradılması təklifi də irəli sürüldü⁵⁴.

Nəzərdə tutulan işlərin reallaşması, ilkin olaraq məktəblərin açılması üçün milli fond yaradıldı. Tanınmış xeyriyyəçi H. Z. Tağıyev birinci olaraq fondun hesabına 50 min rubl pul verdi. Qeyd edək ki, H. Z. Tağıyevin qurultaydakı çıxışı gurultulu alqışlarla qarşılandı.

M. Ə. Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə qurultay qadın məsələsi ilə bağlı da qərar qəbul etdi. Qərarda göstərilirdi ki, Azərbaycanlı qadınlar da başqa xalqların qadınları kimi ölkənin ictimai-siyasi həyatında iştirak etməlidirlər.

Qəbul edilən qərarlardan göründüyü kimi, milli Azərbaycan hərəkatının inkişafında və demokratik qüvvələrin ümummilli problemlərin həlli mövqeyindən birgə çıxış etməsində qurultayın böyük rolu oldu. Təsədüfi deyil ki, əksər məsələlərin həllində bir mövqedən hərəkət edən iki partiyanın - «Müsəlman Demokratik Partiyası» - «Müsavət»-la «Türk Ədəmi Mərkəziyyət» Partiyasının birləşməsi razılığını liderlər - M. Ə. Rəsulzadə və N. Yusifbəyli həmin qurultayda qərarlaşdırdılar.

M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: «Qurultay hər şeydən əvvəl hər məsələdən daha qızgın bir surətdə azad Rusiyanın alacağı məzmun şəkli - idarəni müzakirə etdikdən sonra aşağıdakı qərarı çıxarırdı:

«A - Qafqasıya Müsəlman Qurultayı milli-siyasi məqsədə aid məsələni müzakirə edərək müsəlman qövmələrinin mənafeyini ən ziyadə təmin edən Rusiya şəkli - idarəsinin məhəlli federasiya əsası üzərinə qurulu cumhuriyyət müctəməyi - inam olduğunu qəbula qərar verir.

B - İslam dinində olan bütün qövmələrin rahani və mədəni irtibatını nəzərə alaraq Qafqasıya Müsəlman qurultayı bütün Rusiya müsəlmanları üçün vəzi-qəvanın səlahiyyətinə malik ümumi bir idarə təşkilini lazım görür»⁵⁵.

Qurultayda Gəncədə N. Yusifbəylinin başçılıq etdiyi «Türk Ədəmi - Mərkəziyyət»-lə «Müsəlman Demokratik Partiyası Müsavat»-ın qiyabi olaraq birləşdirilməsi razılığınə gəldi. Çünki Qurultayda Müsavatla «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət» eyni mövqedən çıxış edirdilər. Hər iki təşkilat millətlərə ərazi muxtariyyəti tələbi ilə çıxış edir və Rusiyanın federal əsaslar üzərində qurulmasını tələb edirdi⁵⁶.

Rusiyadakı müsəlmanların 1917-ci ilin mayın 1-dən 11-dək Moskvada keçirilən birinci Ümumrusiya qurultayı milli mədəni inkişafın formalaşmasında mühüm rol oynadı. Qurultayda M. Ə. Rəsulzadənin «Ərazi Muxtariyyəti» ideyası ilə çıxışı böyük maraqla qarşılandı. M. Ə. Rəsulzadə çıxışında dedi: «Rusiyanın idarə forması demokratik respublika olmalıdır. Yer kürəsinin altıda birini tutan və Kamçatkadan Qara dənizə qədər və Arxangelskdən İranla sərhədə qədər uzanıb 170 milyon əhalisi olan çoxmillətli bir dövlət bir mərkəzdən idarə oluna bilməz.

Ona görə də Rusiya dövlətinin idarə forması Federasiya olmalıdır”⁵⁷. Onun irəli sürdüyü məhəlli muxtariyyət ideyası qurultayda 271 səsə qarşı 446 səsə qəbul edildi⁵⁸.

Qurultayda iştirak edən türkmən şairlərdən biri məzmunlu çıxışı ilə bağlı M. Ə. Rəsulzadəyə bir şer də həsr etmişdi. M. Ə. Rəsulzadənin böyük diqqət doğuran çıxışı qurultayın stenoqrafik hesabatlarından bir daha aydın olur. 1917-ci il mayın 7-də Qurultayın altıncı iclası keçirilirdi. İclas saat 13.30-da başlamışdı. İclasa Əli Mərdan bəy Topçubaşov sədrlik edirdi.

M.Ə.Rəsulzadə çıxışına türkcə başladıqda bəziləri yerdən rus dilində söyləməsini təkid etdilər. Buna cavab olaraq M.Ə. Rəsulzadə dedi: “Mən müsəlmanların, türklərin səadətini milli hökumət və milli mədəniyyət əsaslarına görə qurulan təşkilatlarda gördüyümdən mümkün olduğu qədər hər yerdə türk dilindən başqa bir dillə əsla qonuşmayacağam!.. (Çox sürətli alqış)⁵⁹.

Qeyd etdik ki, hələ 1917-ci ilin apreliyində Qafqaz Müsəlmanlarının Qurultayında M. Ə. Rəsulzadə ilə N. Yusifbəyli hər iki təşkilatın («Müsavətlə» Türk ətəmi mərkəziyyətin) birləşdirilməsi qərarına gəlmişdilər. Əlavə edək ki, Qafqaz müsəlmanları qurultayına qədər də M. Ə. Rəsulzadə ilə N. Yusifbəylinin yaxın münasibətləri vardı. N. Yusifbəyli «Açıq söz» qəzetinə tez-tez gəlib gedərdi və bu iki şəxsiyyətin yaxınlığı, Azərbaycan İstiqlalına eyni mövqedən yanaşmağı xalqımızın sonrakı taleyində mühüm rol oynadı. M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: «Nəsim bəyin Azərbaycan istiqlalındakı və istiqlal hərəkatındakı rolu sadə nazirliklə və baş vəkalətdə bulunduğunu söyləməkdə ifadə edilə bilməz. Onun hərəkatdakı həqiqi rolu sonra tutduğu bu rəsmi mövqələrdən çox daha əvvəl başlamışdır. Bu rol onun Gəncədə 1917-ci ildə «Türk Ədəmi - Mərkəziyyət Xalq Fırqəsi» adı ilə təsis edilən siyasi Azərbaycan fırqəsinin təşkilinə təşəbbüs etməsilə başlayır. Azərbaycan ideyasını siyasi bir mətləb maddəsi şəklində formula etmək şərəfi mərhum Nəsim bəyindir»⁶⁰.

1917-ci ilin iyun ayının 17-də M. Ə. Rəsulzadənin lideri olduğu Müsavətlə, N. Yusifbəylinin başçılıq etdiyi Türk Ədəmi - Mərkəziyyət Partiyasının Birləşmə qurultayı keçirildi.

Azərbaycan İstiqlalının 1918-ci ildə qazanılması baxımından bu çox mühüm hadisə idi. Müsavətin Bakı və Bakı ətrafında, Türk Ədəmi - Mərkəziyyətinin isə Gəncə və Gəncə ətrafında təsiri güclü idi. Hər iki təşkilatın birləşməsi sayəsində istiqlal uğrunda yeni güclü mübarizəyə atılan Ümumazərbaycan partiyası yarandı. M. Ə. Rəsulzadə partiyanın sədri seçildi.

M. Ə. Rəsuloğlu yazırdı: «Bir sıra müzakirələrdən sonra bu iki partiyanın birləşməsi qərarına gəldik. Partiyanın adı haqqında Nəsim bəy, partiya adının, «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi Müsavət» qoyulmasını təklif etdi, biz də qəbul etdik⁶¹.

Birləşmə qurultayında bir çox məsələlərin müzakirəsi zamanı müəyyən fikir ayrılığı ortaliğa çıxdı. Məsələn, aqrar məsələyə münasibətdə fikir eyniliyinə gəlinmədiyindən müzakirənin həlli növbəti qurultayadək təxirə salındı. Çünki müsavətçilər bütün torpaqların kəndlilərə verilməsi mövqeyində idilər. Lakin ədəmi - mərkəziyyətçilərin aqrar məsələyə münasibəti başqa idi və 1917-ci ilin oktyabrında birləşmiş partiyaların qurultayında proqramın aqrar bölməsində ədəmi-mərkəziyyətçilərin fikri əsas götürüldü. Ədəmi-mərkəziyyətçilərin fikri belə idi ki, ilkin olaraq kəndlilər arasında xəzinəyə, keçmiş padşaha və padşah nəslinə, mülkədarlarla xüsusi adamlara məxsus olan bütün torpaqlar pulsuz və əvəzsiz olaraq bölünməlidir.

Qurultayda ilk mərkəzi komitə yaradıldı. Komitənin tərkibinə aşağıdakılar daxil idi: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Məhəmməd Hacinski, Musa Rəfiyev, Mustafa Vəkilov, Nəsib bəy Yusifbəyli, Həsən bəy Ağayev, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Mirzə Məhəmməd Axundov. Partiyalar birləşəndən sonra N. Yusifbəylinin Bakıya gəlməsi ilə bağlı müsavətçi Məşədi Əli bəy Rəfiyev gizli səsvermə yolu ilə yekdilliklə «Müsavət» fırqəsinin Gəncə şöbəsinin rəhbəri seçildi. Qeyd edək ki, sonralar M. Rəfiyev Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə «Gəncə Dövlət Bankının» müdiri oldu ⁶².

İki partiyanın birləşməsindən sonra Azərbaycanda güclü siyasi bir təşkilatın mücadilə dövrü başlayır. Müsavatın böyük nüfuzla malik olduğunu 1917-ci ilin oktyabrında Bakı Sovetinə keçirilən yeni seçkilər də bir daha təsdiqlədi: «Müsavət 25 min seçicidən 10 min nəfərin - yəni bütün seçicilərin 40 faizinin səsini qazanmışdı. Halbuki, özləri üçün əlverişli şəraitdə keçirilən bu seçkilərdə bolşeviklər cəmi 4 min seçicinin səsini toplaya bilmişdi ⁶³. Bolşeviklərin lehinə Bakı şəhəri əhalisinin 15,4 faizi səs vermişdi ⁶⁴.

Seçkinin nəticələri Müsavatın xalq kütləsi arasında böyük nüfuzunu göstərdi: «Müsavət Partiyası 5680, Daşnaksütun 4194, bolşeviklər 2329»... ⁶⁵.

Oktyabrın 22-də seçkilərdə Müsavatın qələbəsini görən bolşeviklər seçkilərin nəticələrini etibarsız saymağa can atdılar. Elə bunun nəticəsi idi ki, 1917-ci il noyabrın 2-də Bakıda Sovet hakimiyyətini elan etmiş sovetin tərkibinə Müsavat Partiyasından 22 deputat daxil edilmişdi» ⁶⁶. Belə gərgin vəziyyəti M. Ə. Rəsulzadənin Bakı Şəhər Sovetinin yığıncağındakı çıxışı da təsdiqləyirdi. O, çıxışında bildirdi: «Müsavət Partiyası hökumətin təşkilinə ehtiyatla yanaşır və bütün Qafqazı yandıracaq bir ziddiyyətin yaranmasından çəkinir. Bax belə bir toqquşma təhlükəsinə görə şəhər Sovetinin hökumətinə etiraz etmir» ⁶⁷.

Belə gərgin şəraitdə Müsavat Partiyasının Bakıda ilk qurultayı keçirildi. Qurultay 1917-ci ilin oktyabrın 26-dan 31-dək davam etdi. 1917-ci ilin iyununda «Müsəlman Demokratik Partiyası - Müsavat»la «Türk Ədəmi - Mərkəziyyət»in Birləşmə qurultayından sonra bu keçirilən ilk rəsmi toplantı idi. Bu qurultayda

«Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi Müsavat» öz proqramını elan etməli idi. Müsavat Partiyasının ilk bitkin sənədi məhz bu proqram olmalı idi ⁶⁸.

Qurultay 76 maddədən ibarət partiyanın yeni proqramını qəbul etdi. Partiyanın proqramında aşağıdakı məsələlər nəzərdə tutulurdu: 1. Dövlət və muxtariyyət. 2. Milli məsələlər. 3. Dini məsələlər. 4. Həqqi əhliyyət. 5. İqtisad və maliyyə işləri. 6. Torpaq məsələsi. 7. İşçi məsələsi. 8. Ədliyyə məsələsi. Muxtariyyət tələbi rəsmi şəkildə partiya proqramında öz əksini tapdı.

Müsavatın proqramında dövlət və muxtariyyət təşkilatı məsələsi dəqiq izah edilərək bu şəkildə qoyulmuşdu: «Rusiya dövlətinin şəkli - idarəsi milli-məhəlli muxtariyyət əsası üzərinə qurulu qoşma xalq cumhuriyyətindən ibarət olmalıdır» ⁶⁹.

...Beş yüz adamın iştirak etdiyi Müsavat Partiyasının birinci qurultayında otuz üç yaşlı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Mərkəzi Komitənin sədri seçildi. M. Ə. Rəsulzadə qurultaydakı çıxışında bildirdi: «Yalnız din birliyi müasir mənə ilə bir millət təşkil edə bilməz. Milliyyəti təşxis edən müştərək əlamətlərin başlıcası dil, din, adət və ədəbiyyatdır. Bu nöqteyi-nəzərdən bütün türklər bir millətdir. Təbii milli olduğu, milliyyətində yalnız dinlə deyil, başlıca din üzərinə müstəntiq hərsən təəssüs eylədiyi qənaətiylə biz bu günkü həaliylə müttəfiq bulunan geniş türk dünyasının bir gün gəlib müttəhit və müttəfiq bir türk aləmi təşkil edəcəyinə inanırıq. Milli istiqlala malik olmayan bir millət, hürriyyət və mədəniyyətini də hifz edə bilməz. İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal» ⁷⁰.

Əsas mübarizə şüarı kimi səslənən «İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal» fikri M. Ə. Rəsulzadə tərəfindən ilk dəfə məhz 1917-ci ildə, Müsavatın Birinci Qurultayında bəyan edildi.

Qeyd edək ki, Rusiyada 1917-ci ilin oktyabrında olan çevriliş çar imperiyası əsarətində yaşayan xalqların müstəqilliyə olan inamlarını gücləndirdi. Digər tərəfdən bolşeviklərin ilk fəaliyyətləri dövründə qəbul etdikləri mühüm sənədlər ciddi və inandırıcı xarakter daşıyırdı. 1917-ci ilin noyabrın 2-də Sovet hökuməti tərəfindən elan edilən «Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi»ndə qanunvericilik yolu ilə bütün Rusiya millətlərinin azad inkişafı və tam hüquq bərabərliyi göstərilirdi. Bundan əlavə, həmin ilin dekabrın 2-də qəbul edilən «Rusiyanın və Şərqin bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə» ⁷¹ müraciətnaməsi çar Rusiyasındakı xalqların müstəqil dövlətlərini yaratmasına hüquqi təminat verirdi.

Lakin bir müddətdən sonra bu sənədlərin reallıqla səsləşmədiyi, yalnız təbliğat xarakterli olduğu aydınlaşdı. Beləliklə, M. Ə. Rəsulzadə xalqın azadlığı və istiqlalı uğrunda yalnız mətbu deyil, eyni zamanda ciddi siyasi fəaliyyət göstərirdi. Bu illərdə Bakıdakı azərbaycanlıların siyasi fəallığı da artır, Bakı müsəlman ictimai təşkilatları müvəqqəti komitə yaradır, çətin və şərəfli mübarizə aparırdılar.

II FƏSİL

AZƏRBAYCANIN İSTİQLALININ ELAN OLUNMASINDA VƏ MİLLİ DEMOKRATİK DÖVLƏT QURUCULUĞU PROSESİNDƏ M. Ə. RƏSULZADƏNİN ROLU

1917-ci ilin sonlarına doğru Azərbaycanın siyasi həyatında böyük yüksəliş dövrü idi. Artıq milli hərəkətdə üç cərəyan seçilirdi: milli demokratlar, sosialistlər və islamçılar. Xüsusi olaraq fərqlənən milli demokratlar Azərbaycanın inkişafını milli dövlətçilikdə görürdülər.

Belə vəziyyətdə Zaqafqaziyadakı siyasi təşkilatlar da fəaliyyəti gücləndirdilər. 1917-ci ilin noyabr ayında Tiflisdə Zaqafqaziyadakı siyasi təşkilatların yığıncağı keçirildi və Zaqafqaziya Komissarlığı yaradılması qərara alındı. Həmin ilin noyabr ayının 14-də yaradılmış yeni hökumətin tərkibi elan edildi.

1918-ci ilin fevralından, Zaqafqaziya Seyminin ilk iclasından isə Azərbaycan siyasətçilərinin Zaqafqaziya istiqlalı uğrunda mübarizəsinin yeni mərhələsi başlandı. Həmin ilin fevralın 23-də Tiflisdə Zaqafqaziyanın Seyminin qanunverici orqanı - Zaqafqaziya Seyminin açılışı oldu. Seyimdəki Azərbaycan fraksiyası 44 millət vəkildən ibarət olub, “Müsəvat”, “İttihat”, “Hümmət” və “Müsəlman Sosialist blokunu” təmsil edirdi-lər. Bu fraksiyanın rəhbəri M. Ə. Rəsulzadə idi ⁷². 1918-ci ilin martın 14-də keçirilən Trapezund Sülh Konfransında da Türkiyə nümayəndələri artıq Zaqafqaziya nümayəndələrindən respublikaların siyasi quruluşları haqqında qətnamə tələb edirdilər.

1918-ci ilin mart hadisələri də Zaqafqaziya Seymindəki münasibətləri gərginləşdirdi və Azərbaycanın milli müstəqilliyi uğrunda mübarizədə həlledici mərhələ sayıldı. Qeyd edək ki, on minə yaxın günahsız adamın ölümünə səbəb olmuş 1918-ci ilin mart hadisələri Azərbaycan tarixinin ən faciəli səhifələrindən idi.

Bakı və Tiflis dəmiryolu bağlandığından şəhərdə qalan bir neçə min erməni silahlıları martın 29-da «Evelina» gəmisində Müsəlman diviziyasının bir neçə yüz əsgərini tərk-silah etdikdən sonra vəziyyət gərgin həddə çatmış və Qızıl Ordu dəstəsinə atılan təxribati güllədən sonra silahlı ermənilər dinc əhaliyə hücum edərək onları amansızcasına qırmışdı.

M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: «Bu hadisə ilə bolşeviklər bir çox vilayətlərdə yaptıkları qanlı əməliyyatı Bakıda da tətbiq edirdilər. Əmələ və füqərə hakimiyəti naminə «Müsəvat fırqəsi milli-müsəlman şura»sına elani-hərb edən «Bakı Soveti» erməni alayları ilə bəliştirək 10000 qərib müsəlmanı qətl etdi» ⁷³.

Minlərlə günahsız adamın ölümünə səbəb olan ermənilərin xəyanəti, törətdikləri qırğın haqda məlumat 1918-ci ilin aprelin 2-də Zaqafqaziya Seyminə çatdırıldı. Lakin Seymin bu qırğına laqeyd münasibəti azərbaycanlı nümayəndələrdə ciddi narazılıq doğurdu. Eyni zamanda Seymin gürcü-erməni çoxluğu Bakı Sovetinə ciddi təsir göstərmək istəmirdi. Bu münasibəti görə Seymin azərbaycanlı deputatları ayrı-ayrı partiyaları təmsil etsələr də, eyni mövqeyə gəlib birgə fəaliyyətə üstünlük verdilər. Mart hadisələri Milli İstiqlal Mübarizəsinin nəinki məqsədində, eləcə də forma və vasitələrində keyfiyyət dəyişikliyi yaratdı.

Bu hadisələrdən sonra fikir müxtəlifliyində olan azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilərin Seymə birgə fəaliyyəti getdikcə mümkün olmur, münasibətlərdə inamsızlıq yaranırdı.

Qeyd edək ki, gürcülər və ermənilər Türkiyə ilə münasibətdə ciddi siyasi ziddiyyətdə idilər. Gürcülər Batum və Acarıstanın saxlanması cəhdində olsalar da, buna nail olmaq üçün Qars və Ərdəhani güzəştə getməyi lazım bildilər. Türklərin isə Seym daxilindəki ziddiyyətlərdən məlumatları var idi. Odur ki, Zaqafqaziya hökumətinin Türkiyə ilə apardığı müharibə 8 gündən artıq çəkmədi. Türklər aprelin 15-də Batumu tutdular, eyni zamanda Qarsı mühasirəyə aldılar ⁷⁴.

Belə vəziyyətdə aprelin 19-da Seymə daxil olan Azərbaycan fraksiyalarının birgə yığıncağında onlar Zaqafqaziyanın müstəqilliyini tələb etdilər. Azərbaycanlı nümayəndələr bildirdilər ki, əks halda, onlar Azərbaycanın müstəqilliyi istiqamətində hərəkət edəcəklər.

Tezliklə, gürcülər və ermənilər türklərin əsas tələbinin yerinə yetirilməsinin - yəni Brest-Litovsk Müqaviləsi şərtlərinin və Zaqafqaziyanın müstəqilliyinin elanının vacibliyini dərk edib müharibənin dayandırılması zərurəti qarşısında qaldılar. 1918-ci ilin aprelin 22-də Zaqafqaziyanın müstəqilliyi elan edildi ⁷⁵.

Lakin Zaqafqaziya Seymi daxilində ziddiyyətlər azalmır, getdikcə gərginləmərdi. Xüsusən, Almaniyanın da Zaqafqaziyada təsirinin artması, gürcülərin onlara meylini artırır.

Zaqafqaziya Seymi daxilindəki narazılıqlar, Gürcüstanın Qafqaz birliyindən çıxıb Almaniya himayəsinə keçmək istəyi artıq bu millətlərin birləşdirilib bir orqanda fəaliyyət göstərməyini sual altına qoymuşdu.

Mayın 25-də gürcülər Seymin buraxılmasını və Gürcüstanın Müstəqilliyini elan etmək qərarına gəldilər.

1918-ci ilin 26 mayında Seymin sonuncu iclası keçirildi və fəaliyyəti dayandırıldı. Seymin fəaliyyəti qapandıqdan sonra 1918-ci ilin mayın 27-də azərbaycanlı deputatlar fəvqəadə iclas çağırıb vəziyyəti müzakirə etdilər. 1918-ci

ilin 28 Mayında Milli Şuranın birinci iclasında Azərbaycanın Müstəqilliyi Haqqında Bəyannamə qəbul edildi ⁷⁶.

Zaqafqaziya Seymi daxilindəki narazılıqlar, Gürcüstanın Qafqaz birliyindən çıxıb Almaniya himayəsinə keçmək istəyi artıq bu millətlərin birləşmə bir orqanda fəaliyyətini sual altında qoymuşdu. 1918-cü il mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi sonuncu iclasını keçirib buraxıldığını elan etdi.

1918-ci il mayın 28-də Zaqafqaziya Seymi tərkibindəki Müsəlman fraksiyası ayrıca qrup şəklində qalaraq Azərbaycanın istiqlalını elan etdilər.

Qeyd edək ki, Azərbaycan İstiqlalının elan olunması günündə Müsavat lideri M. Ə. Rəsulzadə iştirak etmədi. Səbəbi həmin hadisə ərafəsində onun Batuma göndərilərək, orada türklərlə danışıqlar aparması idi. Çünki Müstəqil Qafqazın Batum danışıqlarına sülh heyəti göndərərəkən (M. Ə. Rəsulzadə məhz bu heyətdə idi) «Azərbaycan siyasi firqələrinin birləşmiş iclasında» Nəsim bəy Yusifbəyli «Osmanlı dövlətindən yardım istəmək zərurətini» bildirmişdi.

Hələ mayın 27-də Zaqafqaziya Seyminin buraxılması ilə bağlı buraya daxil olan Azərbaycan nümayəndələrinin fəvqəladə iclası keçirildi və iclas Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürərək, Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurasını elan etdi. Sonra Milli Şuranın sədri seçisinə başlandı. Müsavat Partiyası M. Ə. Rəsulzadənin sədrliyini irəli sürdü. «İttihad» partiyası istisna olmaqla, qalan təşkilatların səsverməsi nəticəsində M. Ə. Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçildi. H. Ağayev və M. Seyidov Milli Şura sədrinin müavinləri seçildilər. Elə həmin iclasda Milli Şuranın doqquz nəfərdən ibarət icraiyyə orqanı yaradıldı, F. Xoyski icraiyyə orqanının sədri seçildi. İlk Azərbaycan hökumətinin təşkili F. Xoyskiyə tapşırıldı. Yaradılan ilk hökumət aşağıdakı tərkibdə idi: «Nazirlər Şurasının sədri və Daxili İşlər naziri - F.X.Xoyski; Hərbi nazir - Xosrov bəy Sultanov; Xalq Maarifi və Maliyyə naziri - Nəsim bəy Yusifbəyli; Xarici İşlər naziri - Məmməd Həsən Hacinski; Poçt-teleqraf və yollar naziri - Xudadat bəy Məlikaslanov; Əkinçilik və əmək naziri - Əkbər ağa Şeyxülislamov; Ədliyyə naziri - Xəlil bəy Xasməmmədov; Ticarət və sənaye naziri - Məmməd Yusif Cəfərov; Dövlət naziri - Cəmo bəy Hacinski ⁷⁷.

Mayın 28-də Milli Şuranın ilk iclasında (24 nəfərin iştirakı ilə) aşağıdakı məsələlər müzakirə edildi: 1. H. Ağayevin Yelizavetpoldakı (Gəncədəki) son hadisələr barədə məlumatı; 2. M. Ə. Rəsulzadənin Batumdan teleqramının və məktubunun oxunması; 3. Seymin buraxılması və Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməsi ilə əlaqədar Azərbaycanın vəziyyəti ⁷⁸.

Üçüncü məsələ ilə bağlı (yəni Azərbaycanın vəziyyəti) Şura üzvü X. Xasməmmədov Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsi vacibliyini bildirdi, F. Xoyski isə «yerlərdə bəzi məsələlərin aydınlaşdırılmasına kimi Milli Şura hələlik Azərbaycanın istiqlalyyətini elan etmədən ölkələrlə sülh danışıqı

aparmaq üçün tamhüquqlu Azərbaycan hökumətinin yaradılması ilə bağlı kifayətlənməyi»⁷⁹ təklif etdi. Lakin Milli Şura 22 səsə (S. M. Qəniyev və C. Axundov bitərəf qaldılar) Azərbaycan istiqlalının elanı haqqında qərardan sonra «İstiqlal bəyannaməsi» qəbul etdi.

«İstiqlal bəyannaməsi» (həm «Əqdnamə», həm də Misaqi-milli» adlandırılır) altı maddədən ibarət idi:

«1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət haqqına malik olduğu kimi, Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan dəxi kamiləl hüquq müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi Xalq Cumhuriyyəti olaraq təqərrür edir.

3. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti bütün millətlər və bilxassə həmcüvar olduğu millət və dövlətlərlə münasibəti-həsənə təsisinə əzm edər.

4. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, məslək və cins fərqi gözləmədən qələmrovunda (hüdudu daxilində) yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə təmin eylər.

5. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bilcümle millətlərə sərbəstanə inkişafı üçün geniş meydan buraxır.

6. Məclisi-Müəssisan toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında areyi ümumiyyə ilə itixab olunmuş şuraya milli və şurayi milliyə qarşı məsul hökuməti müvəqqəətə durur»⁸⁰.

Azərbaycan İstiqlal elan edilməsinin mənə və əhəmiyyəti böyük idi. Bu baxımdan 1918-ci ildə Azərbaycan istiqlalına xarici ölkə alimlərinin, tədqiqatçıların verdiyi qiymət olduqca dəyərlidir.

Professor Qothard Coske: «28 Mayıs 1918-ci ildə elan olunan Azərbaycan İstiqlaliyyəti, Türk və Azərbaycan düşməni bəzi bədxah zümrələrin «isbata» çalışdıqları kimi, təsadüfi bir hadisə və ya işin içindən çıxa bilmək üçün verilmiş məcburi bir qərar deyildir və uzun müddətdən bəri inkişaf etməkdə olan təbii bir təkamül seyrinin son mərhələsi və nöqtəsidir!»⁸¹.

Professor Berd Fon Mende: «Bu tarix bilavasitə onunla əlaqədar olan zümrə xaricindəkiləri əlaqədar edən böyük bir günün tarixidir. Çünki, bu sadə Qafqaziyadakı milli dövlətçilik inkişafı üçün mühüm bir təməl daşı olmaqla qalmayıb, eyni zamanda Rusiya imperatorluğunda başlayan siyasi hadisələrin seyrində milliyyət prinsipinin hakim rol oynamağa başladığı bir günün tarixidir»⁸².

Professor Herbert Duda: «Həqiqi milliyyətçiliyin lüzumu ilk öncə Azərbaycanda qavrandı və bütün Türk irqdaşlarını kultür baxımından birləşdirmək məfkurəsinə orada çalışıldı»⁸³.

Professor Şerbert Yanski: «1918-ci ildə rus əsiri olan türklər üçün bir istiqbal açıldı; həsrətini çəkdikləri hürriyətə qovuşacaqlardı. Müstəqil bir dövlətin təməlini quran ilk türk yurdu Azərbaycan idi»⁸⁴.

Doktor Bertold Spuler: «28 mayın aşılacağı ruh əsrimizin hakim və mədəni insanlığın əbədi və əzəli həyat prinsipi - millətçilik ümdələrinə dayandığı üçün Azərbaycanın çalınmış istiqlalını geri almaq işində mühəqqəq tarixi rolunu müvəffəqiyyətlə ifa edəcəkdir»⁸⁵.

Cohannes Benzing: «28 Mayıs doğuran Azərbaycanı necə tanımaq lazım? 28 Mayıs ilhamları haradan gəlir? Vəd olunan suallara qısa bir məqalə çərçivəsində kafi dərəcədə bir cavab vermək çətin olmaqla bərabər bəzi əsas nöqtələr təbarüz etdirilirsə 28 Mayıs anlaşılır: Azərbaycan tarixi hər şeydən əvvəl bizə Azəri Türkünün hürriyətə olan dərin bir sevgisini göstərməkdir»⁸⁶.

Professor Tadeuş Svİiyetoçovski: «İndiyə qədər coğrafi bir bölgənin adı olan Azərbaycan, artıq iki milyonluq bir dövlətin adıydı. Tatarlar, Transqafqaziya müsəlmanları və Qafqaziya türkləri kimi dəyişik isimlərlə anılan xalq artıq rəsmən azərbaycanlı olmuşdu»⁸⁷.

28 May istiqlalı millətin varlığını dünyaya sübut etdi. Bu hadisə bütün Şərq aləmində və bütün türk dünyasında yeni, demokratik prinsiplərə söykənən bir dövlətin qurulduğunu xəbər verirdi. Rus məhkumu türk elləri içində Azadlıq bayrağını ilk dalğalandıran Azərbaycan oldu və 28 may «Azadlığa qovuşan bir insan kütləsinin hürriyəti simvolu»na çevrildi⁸⁸.

Azərbaycan Milli Qurtuluş hərəkatının böyük ideoloqu M. Ə. Rəsulzadə 28 may istiqlalını mühüm hadisə adlandıraraq bu münasibətlə yazırdı: «O tarixdən əvvəl bir millət olaraq varlığını isbat edən Azərbaycan xalqı bu tarixdən etibarən millət olaraq dövlət qurmuş və bu dövlətin istiqlalı uğrunda bütün mövcudiyəti ilə meydana atılmışdır»⁸⁹.

Azərbaycan istiqlalı elan olunandan sonra Zaqafqaziya hökumətinin Batumdakı sülh danışıqları apararı heyəti parçalandı. Azərbaycan Milli Şurasının sədri M. Ə. Rəsulzadə müstəqil Azərbaycan Cumhuriyyəti adından M. H. Hacinski (o Xarici işlər naziri idi) ilə birlikdə Türkiyə nümayəndəliyi ilə iyunun 4-də dostluq haqqında müqavilə imzaladı.

1918-ci il iyunun 4-də «Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı dostluq müqaviləsi»ni Türkiyə dövləti adından Ədliyyə naziri Xəlil Menteşə, Qafqaz cəbhəsinin Baş komandanı Vəhib Paşa; Azərbaycan hökuməti adından isə Xarici İşlər naziri M. H. Hacinski və Milli Şuranın sədri M. Ə. Rəsulzadə imzaladılar. Azərbaycan Respublikası nümayəndələrinin xarici ölkələrlə atdığı ilk sənəddə hər iki dövlətin - Osmanlı imperiyası və Azərbaycan hökuməti arasında «Siyasi, hüquqi, iqtisadi və

intellektual zəmində mehriban dostluq münasibətləri bərqərar etməkdə qarşılıqlı surətdə razılığa gəlirdiyi» bildirilirdi⁹⁰.

İmzalanan sənədin birinci maddəsi belə idi: «Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə, Azərbaycan Respublikası hökuməti arasında daima sülh və möhkəm dostluq olacaqdır»⁹¹.

4-cü maddədə isə deyilirdi: «Dinlik və asayiş möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün, əgər ehtiyac olarsa, Osmanlı hökuməti Azərbaycan Respublikasına hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürür»⁹².

Azərbaycan hökuməti ən ağır və çətin şəraitdə məhz həmin müqavilə əsasında türk qoşunlarını Azərbaycana dəvət etmişdi. M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: «Bütün Azərbaycan xalqının çarçəşmələ bəklədiyini ümidə tərcüman olan bu müraziətimizdə Türkiyə heyəti-mürəxxəsəsi həməm müvafiqət cavabını verdi»⁹³.

M. Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Milli Şuranın Azərbaycanın bir müstəqil dövlət halına gəlməsində həqiqətən böyük xidmətləri oldu.

Azərbaycan İstiqlal bəyannaməsinin altıncı maddəsində göstərilirdiyi kimi, «Azərbaycan idarəsinin başında Şurayı Milli» dururdu.

Azərbaycan Milli Şurası istiqlalımız uğrunda hətta özünü buraxmaq dərəcəsinədək lazım gələndə güzəştə getmişdi. Milli Şuranın istiqlal elanının ilk vaxtlarındakı mübarizəsi olduqca çətin idi. Azərbaycan daxilindəki bəzi qüvvələr Milli Şurayı ləğv etməyə çalışırdılar. Bu qüvvələr «İlhaqqılar» adı altında çıxış edərək hökumətin buraxılaraq Nuru Paşanın yeni hökumət təşkil etməsini tələb edirdilər. M. B. Məmmədzadə yazırdı: «O yalnız bitərəflik elan etməmiş, hökumətin və Milli Şuranın tamamilə dağılmasını və mövqeyini paşanın öz ordusu ilə təşkil edəcəyi hökumətə verməsini istəyirdi. Təşkil olunacaq bu «hökumət» isə rus çarizminin sabiq deputatları ilə şeyxülislamdan ibarət olacaqdı»⁹⁴.

Milli Şuranın son iclasında çıxış edən Müsavat lideri M. Ə. Rəsulzadə dedi: «Əfəndilər, hələ səhər iclasını açanda indiki şəraitin necə əhəmiyyətli olduğunu xatırlatmışdım.

Əfəndilər, demək istəyirəm ki, Azərbaycan hətta Qafqazda ən azadlıqsevər və inqilabi respublika sayılan Gürcüstandan da xoşbəxt olacaq!..»⁹⁵.

Vəziyyətin gərginliyini nəzərə alıb, N. Yusifbəylinin təklifi ilə Milli Şuranın 17 iyun tarixli iclasında Fətəli xan Xoyskinin ikinci kabinəsi təşkil edildi.

Qeyd edək ki, Bakıdakı xəyanətkar qüvvələr mühüm mərkəzi əldən verməmək üçün ciddi müqavimət göstərirdilər. S. Şaumyanın Leninə göndərdiyi teleqramların məzmunundan aydın olurdu ki, Bakını əldən verməmək üçün hər xəyanətə əl atılırdı. Azərbaycanın müstəqilliyi elan olunduqdan sonra da Bakı Soveti və onun İcraiyyə orqanı olan Bakı Xalq Komissarları Soveti bütün vasitələrlə milli hökumətə qarşı mübarizə aparırdı. Bakı Xalq Komissarları Soveti tabeliyindəki ordunun köməyi ilə Azərbaycan hökumətinin yerləşdiyi Gəncəyə

hücum etmiş, lakin Göyçay vuruşmasında kommuna qoşunlarının hücumu dəf edilmişdi. Sovet Rusiyasının köməyindən məhrum olan Azərbaycan Türkiyə qoşunlarının Bakıya yaxınlaşdığını görən Bakı Xalq Komissarları Soveti vəziyyətin gərginliyini başa düşürdü. Nəticədə ingilislərin Bakıya dəvət olunması haqqında qətnamə qəbul edildi və iyunun sonlarında eser-daşnak-mənşevik ittifaqı əsasında «Sentrokaspi və Sovetin Müvəqqəti İcrayyə Komitəsinin Rəyasət Heyəti diktaturası» adlı mürtəcə hökumət təşkil olundu. Bakının taleyi olduqca təhlükəli idi.

Bununla əlaqədar olaraq M. Ə. Rəsulzadə Şaumyanın mövqeyini kəskin ifşa edirdi. 1918-ci ilin mart hadisələri zamanı «Bakının və ətraf rayonların İnkilabi Müdafiə Komitəsinə başçılıq edən Şaumyan ⁹⁶ qırğında bilavasitə məsuliyyət daşıyırdı.

S.Şaumyan «Bakinski raboçi» qəzetinin 1918-ci ilin 17 fevralında «Vətəndaş Rəsulzadəyə cavab» yazısında öz xəyanətkar mövqeyini açıqlayırdı. Hələ o zaman irəli sürülən Azərbaycan Muxtariyyəti ideyasına qarşı barışmazlıq göstərən Şaumyan 1917-ci ilin dekabrında Leninin imzaladığı Türkiyə ərazisində Ermənistanə muxtariyyət verilməsi dekretinə nail olmuşdu ⁹⁷. M. Ə. Rəsulzadənin təbirincə belə bir sənədi cibində gəzdirirdi.

M. Ə. Rəsulzadəyə hücumunu davam etdirən Şaumyan bildirdirdi: «Tutaq ki, Rəsulzadənin özü inkilabi qayda-qanunun bərpası naminə milli polkları təşkilində şəxsən iştirak etsin, tutaq ki, onun obyektiv niyyətləri büllur kimi safdır, lakin obyektiv surətdə onun fəaliyyəti əks nəticə verəcəkdir, ona görə ki, sinfin siyasəti bu və ya digər şəxsiyyətin yaxşı niyyətlərindən deyil, sinfi niyyətlərindən irəli gəlir ⁹⁸.

Şaumyanın davam etdirdiyi qorxulu siyasəti V. İ. Lenin 1918-ci ilin 14 fevralında göndərdiyi teleqramda belə ifadə edirdi: «Sizin möhkəm və qəti siyasətiniz bizi sevindirir» ⁹⁹.

Bu ərəfədə, iyunun 17-də Azərbaycan Respublikası nümayəndələrinin İstanbul Beynəlxalq Konfransına (orada Mərkəz - Almaniya, Avstriya, Macarıstan, Türkiyə, Bolqarıstan və Qafqaz - Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan və Dağlılar İttifaqı) göndərilməsi müəyyənləşdi. Konfransda iştirak etmək üçün M. Ə. Rəsulzadə, X. Xasməmmədov və A. Səfikürdskidən ibarət nümayəndə heyəti təsdiq edildi. (Buraya əlavə dörd nəfər məsləhətçi və texniki heyət də daxil idi). Nümayəndə heyətinə konfrans iştirakçıları ilə siyasi, iqtisadi, maliyyə və hərbi məsələlərlə bağlı danışıqlar aparmaq və müqavilələr bağlamaq səlahiyyəti verilmişdi ¹⁰⁰.

M. Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti iyunun 24-də İstanbula gəldi. İstanbula nümayəndə heyəti çox gərgin vəziyyətdə işləməli oldu. Bu vəziyyət M. Ə. Rəsulzadənin göndərdiyi məlumatlarda daha dəqiq ifadə

olunmuşdur. M. Ə. Rəsulzadənin 1918-ci ilin 6 avqustunda - 18 sayılı məlumatında bildirilirdi: «Xarici İşlər naziri cənab Məmməd Həsən Hacinskiyə. Mən bir daha Tələt Paşa və Ənvər Paşa ilə görüşdüm. Sual çox qaranlıq idi, indi hər şey keçdi, onlar mənə ümid verdilər. Mən alman səfiri Bernsdorfolmla görüşdüm. Bakının neytral olması xəbərini qəzetə məlumat verən Tiflis nümayəndəliyindəki bir məmurdan öyrəndim... Hər ehtimala qarşı Bakı məsələsi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəliyinin sədri - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə»¹⁰¹.

Nazirlər Şurasının sədri F. Xoyski 1918-ci ilin 31 avqustunda M. Ə. Rəsulzadəyə bu məzmununda məktub göndərmişdi: «Çox hörmətli Məhəmməd Əmin! Əli Mərdan bəy (Ə. Topçubaşov nəzərdə tutulur - N. Y.) vasitəsi ilə Sizə 50 min manat göndərirəm... Əllərinizi sıxıram. Sizin X. Xoyski»¹⁰².

M. Ə. Rəsulzadə İstanbuldan narahatlıqla bildirdi: «Konfrans deyəsən sona yaxınlaşır, nəyin bahasına olursa-olsun Bakını tutmaq lazımdır»¹⁰³.

Nazirlər Şurasının sədri F. Xoyskiyə göndərdiyi məktubda isə bildirdi: «Siyasi mənzərə tamamilə dəyişib. Vilsonun prinsipləri əsasında sülh təklif edilib. Konfrans baş tutmayacaq. Ermənilər Qarabağı tələb edirlər. Avropada mütləq gecikmədən təbliğat lazımdır. Biz getməyə hazırlaşırıq. Əli Mərdan bəy Avropaya gedir»¹⁰⁴.

Göründüyü kimi, Bakının alınması həyati bir məsələyə çevrilmişdi. Müsavat yaradıcılarından M. Ə. Rəsuloğlunun xatirələri bu mənada çox maraqlıdır: «Türk ordusu qərargahına xəritə, plan yetişdirmək üçün Müsavat Partiyası bütün qüvvəsilə çalışırdı. Hər gün dəniz və quru yolla türk ordusu qərargahı nəzdində bulunan arkadaşımız, Abbas bəy vasitəsilə şəhərdəki əsgərlərin hərəkəti haqqında türk ordusu qərargahına lazımı məlumatlar verirdi. Bolşeviklər bu məlumatın sürətlə öyrənilməsinə heyrət edirlərdi...»¹⁰⁵.

1918-ci il sentyabrın 15-də türk qoşunlarının kəskin hücumu ilə Bakı şəhəri alındı. Şəhərin alınması uğrundakı döyüşlərdə çoxlu qurbanlar verildi.

M. Ə. Rəsulzadə o günlərdə İstanbulda idi. O, yazırdı: «O dövrün Hərbiyyə naziri və Baş komandan vəkili bulunan Ənvər Paşa həzrətləri telefon edirdilər:

- Əmin bəy, Bakı alındı! Bu qısa xəbərin məndə tövliid etdiyi təsiri qabil deyil, təsvir edə bilmirəm. O təsiri hələ unuda bilmirəm»¹⁰⁶.

Qeyd edək ki, M. Ə. Rəsulzadə hələ İstanbulda olarkən Almaniya ilə sovet Rusiyasının arasında Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə sazişə (27 avqust) cavab olaraq (həmin sazişə görə Almaniya Bakı neftinin bir hissəsini almaqla, Azərbaycanın bütün zəngin neft yataqlarının Kür sahilinə qədər Rusiyaya verilməsinə razı olurdu) Azərbaycan hökuməti adından Almaniyanın səlahiyyətli nümayəndəsi graf Valdburqa bəyanat təqdim etmişdi.

M. Ə. Rəsulzadənin təqdim etdiyi bəyanatda deyilirdi: «Axırən Almaniya ilə Rusiya arasında bağlanmış müqavilənin Bakıya aid maddələrindən son dərəcə təəccüb və heyrətə düşərən hökumətindən aldığı təlimata əsasən aşağıdakı maddələri ali nəzərinizə çatdırmağa tələsirəm: - Azərbaycan əhalisi rus inqilabında elan edilən və Brest-Litovskda rus hökuməti tərəfindən təkid edilən «hər millətin öz müqəddəratını özünün təyin etməsi hüququndan» istifadə etməklə Dördlər İttifaqı dövlətlərinin dostluq duyğularına istinad edərək əsrlərdən bəri altında əyildiyi rus boyunduruğunu üstündən ataraq istiqlalını elan etsə də, adı çəkilən müqaviləyə əlavə olaraq bağlanmış müqavilələrlə Bakı şəhərinin rus hakimiyyəti altında qalmasına yardım etdiyini xəbər verməklə çox mütəəssir və kədərlidir»¹⁰⁷.

M. Ə. Rəsulzadə bu problemlə bağlı qəti və kəskin mövqeyini «İqdam» qəzetindəki yazılarında da bildirirdi. Bundan əlavə ona müraciət edən qəzetlərin müxbirlərinə demişdi: «Bakısız Azərbaycan -Başsız bədəndir»¹⁰⁸.

Göstərilən cidd-cəhdlər nəticəsində 1918-ci il sentyabrın 23-də Tələt Paşa ilə Almaniya arasında gizli protokol imzalandı və həmin protokola əsasən Türkiyə qoşunları Azərbaycandan çıxır, Almaniya isə Azərbaycanın istiqlalının Rusiya tərəfindən tanınmasını təmin edirdi.

Lakin sonrakı vəziyyət Almaniyanın bu prosesi təmin etməyinə imkan yaratmadı. Məlum oldu ki, Almaniya, Avstriya-Macaristan və Osmanlı dövləti ilə Bolqarıstan məğlub olmuş, tarixin seyri dəyişmiş və Azərbaycan üçün yeni bir imtahan dövrü başlamışdı¹⁰⁹. Belə ki, Almaniya artıq məğlub dövlətə çevrilmişdi və 1918-ci il oktyabrın 30-da Lemons adasının Mudros limanında, ingilislərin «Aqamenon» gəmisində imzalanan sülhə əsasən Bakı, Batumi və digər yerlər müttəfiqlərin nəzarəti altına keçirdi¹¹⁰.

Türk qoşunlarının Bakıdan çıxarılmasından sonra şəhərə girən ingilislər Azərbaycanı müstəqil dövlət olaraq qəbul etmirdilər. Lakin general Tomsonla aparılan uğurlu danışıqlar getdikcə real nəticələr verirdi.

Şübhəsiz ki, Müstəqil Azərbaycan dövləti quruculuğu prosesində ilk uğurlu addımlardan biri Azərbaycan Parlamentinin açılışı oldu. Qeyd edək ki, Parlamentin açılışına qədər Azərbaycan Milli Şurası fəaliyyət göstərirdi. Bakı azad olunduqdan sonra, 1918-ci ilin noyabrın 16-da Milli Şuranın növbəti toplantısı keçirildi. Milli Şura «Bütün Azərbaycan əhalisinə» müraciət qəbul etmişdi. Bəyanatda bildirilirdi ki, bütün Azərbaycan vətəndaşları bir Vətənin övladları kimi bir-birinə yardım etməli, əl uzatmalı, kömək göstərməlidirlər¹¹¹.

Milli Şura noyabrın 19-da Azərbaycan Parlamentinin təmsil edilməsi haqqında qərar etmişdi. Qərarda göstərilirdi ki, Azərbaycanda azərbaycanlı türklərlə yanaşı, qeyri millətlərin nümayəndələri də yaşayır. Onlar da parlamentdə təmsil olunmalıdır¹¹². Dekabrın 3-də toplanan Azərbaycan Milli Şurasının

iclasında Tomsonun da «qeyri millətlərin hökumətdə təmsilçiliyi» müzakirə edildi və hökumətin tərkibində yerli millətin azərbaycanlıların çoxluğunun təşkil etməsi qərara alındı.

Azərbaycan Parlamentinin açılışı 1918-ci ilin dekabrın 7-də oldu.

Parlamentin ilk iclasını M. Ə. Rəsulzadə giriş nitqi ilə açdı. Yenidən Bakıda öz fəaliyyətini davam etdirən Azərbaycan Milli Şurasının sədri M. Ə. Rəsulzadə parlaq çıxış etdi: «Möhtərəm Millət vəkilləri! Azərbaycan Milli Cumhuriyyətinin ilk parlamentosunu açmaq səadətinin, Siz möhtərəm millət vəkillərini təbrik etmək şərəfinin öhdəmə düşməsi ilə iftixar edirəm (alqışlar)... Əfəndilər, Rusiyada zühur edən böyük inqilab digər həqiqətlər arasında bir böyük həqiqəti dəxi elan etmişdi. Bu həqiqət millətlərin hüriyyət və istiqlal haqları idi...»¹¹³

M. Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan Parlamentindəki bu çıxışı dəfələrlə alqışlarla qarşılandı.

İk Azərbaycan Parlamentinə 120 millət vəkili seçilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin sonradan bu sayda Parlament yaratmaq mümkün olmadı.

Azərbaycan Parlamentində Müsavat Partiyasının bəyannaməsini təşkilatın lideri M. Ə. Rəsulzadə elan etdi. Həmin tarixi bəyannamədə göstərilirdi: “Bəli, artıq Azərbaycan ideyası barədə firqələrimiz arasında fikir ixtilafı yoxdur. Azərbaycan fikri millətin şüurunda yerləşmişdir. Üçrəngli əziz bayrağımız hamımızı siyasətə birləşdirir. Azərbaycan istiqlalını müdafiə etmək hamımız üçün ortaq bir proqramdır. Ona görə firqələr Azərbaycan ideyasını propaqanda etməklə deyil, mövcud faktın siyasətən, hüquqən və xaricən müdafiəsilə məşğul olmalıdırlar”¹¹⁴.

M. Ə. Rəsulzadənin parlamentdəki çıxışında bir fikir daha ciddiyyətlə səslənirdi: «Azərbaycan məsələsi beynəlmiləl məsələdir!»

Qeyd edək ki, Parlamentin heyəti aşağıdakı tərkibdə idi: Sədr-Topçubaşov Əli Mərdan bəy, Parlament sədrinin müavini - Ağayev Həsən bəy, Parlamentin Böyük katibi - Rizayev Bağır bəy; Katiblər - Hacinski Mehdi bəy və Kiçikxanov Bayram Niyazi. Parlamentin üzvləri: 1. Müsavat fraksiyası və bu qrupa qoşulanlar (lider Məhəmməd Əmin Rəsulzadə). 2. İttihad fraksiyası (lider Qara bəy Qarabəyov). 3. Əhrar fraksiyası (lider Aslan bəy Qardaşov). 4. Sosialistlər fraksiyası (lider Səmədağa Ağamaliyev). 5. Partiyasızlar. 6. Müstəqil deputatlar. 7. Sol partiyasızlar (Abdulla bəy Əfəndiyev). 8. «Slavyan-rus cəmiyyəti» fraksiyası (lideri Viktor Vinikoroviç Klenevskiy). 9. Milli azlıqlar fraksiyası (lideri Lorens Yakovleviç Kun). 10. Erməni fraksiyası (lideri - Arşak Arutyunoviç). 11. Daşnaksütun fraksiyası (lider Arşak İoanesoviç Malxazyan)¹¹⁵.

Azərbaycan Parlamenti Nikolayevski (indiki İstiqlal) küçəsində yerləşirdi, iclaslar isə həftənin birinci və dördüncü günləri keçirilirdi.

Azərbaycan Parlamentinin açılışı münasibəti ilə Gürcüstan Parlamentinin sədri Çxeidze göndərdiyi təbrik məktubunda bu mühüm tarixi hadisəni alqışlayırdı ¹¹⁶.

Parlamentin açılışına münasibətini Azərbaycanda yaşayan alman ictimaiyyətinin nümayəndəsi Kun belə ifadə edirdi: «Parlament üzvləri, vətəndaşlar! Düz yüz il bundan əvvəl taleyin gücü ilə biz Zaqafqaziyyəyə, xüsusən Azərbaycan ərazisinə atılmışıq... Biz Azərbaycan almanları öz gələcəyimizə ümidlə baxırıq və qəti əminik ki, gənc Azərbaycan Respublikasının demokratik qanunları əsasında biz öz milli özünəməxsusluğumuza və sülh şəraitində yaşayışımıza imkan tapacağıq ¹¹⁷.

Polşalıların nümayəndəsi Vonsoviç bu mühüm hadisəni ürəkdən alqışlayırdı: «Hörmətli Parlament üzvləri! Azərbaycanda yaşayan polşalılar adından Sizi təbrik edirəm. Eyni zamanda hakimiyyətin əsas daşıyıcısı olan Parlamenti alqışlayıram» ¹¹⁸.

Yəhudilərin nümayəndəsi Quxman bu hadisəyə belə münasibət bildirirdi: «İyirmi min Bakı yəhudisinin seçicisi kimi Azərbaycan qanunvericilik orqanını salamlamağa gəlmişəm» ¹¹⁹.

Bakıda yaşayan digər xalqların da nümayəndələri ilk Azərbaycan Parlamentinin açılışına müsbət yanaşırdılar.

Lakin sonralar Sovet hakimiyyəti illərində bu mühüm tarixi hadisəyə də qeyri-obyektiv «izahlar» verildi. N. Pçelin 1931-ci ildə çap etdirdiyi «Müsavət zamanında kəndli məsələsi» kitabında yazırdı: «Türk əsgərlərinin köməyi ilə Bakıda hakimiyyəti ələ keçirən müsavətçilər öz «demokratikliyi»ni göstərmək üçün 1918-ci ilin dekabrında «parlament»lərini açdılar. Bu Parlamenti Azərbaycan xalqı seçməmişdi. Onun əsasını Məsəlman Milli Şurasına daxil olan müsavətçi xan və bəylər təşkil edirdilər» ¹²⁰.

Azərbaycan Parlamentində ən güclü fraksiya Müsavatla bitərəf demokratların birləşməsi idi. Bu fraksiyanın ümumi sayı 38 nəfər idi.

Müsavət fraksiyasına M. Ə. Rəsulzadə başçılıq edirdi. Onun liderliyi ilə Müsavat fraksiyası Azərbaycan Parlamentinin komissiyalarında fəallıq göstərirdi. Parlamentin 1919-cu il 26 fevral tarixli iclasında sədr H. Ağayev bildirirdi ki, digər fraksiyalar komissiyalara bir adam verdiyi halda, Müsavat hər komissiyada bir neçə nəfərlə təmsil olunur. Bu da M. Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi fraksiyanın məzmunlu işinin nəticəsi idi. Fraksiyadakı müsavətçilər Azərbaycan Parlamentinin komissiyalarında belə təmsil olunmuşdu: 1. Müəssisələr məclisini çağırmaq komissiyası - Mehdi bəy Hacınski, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə; 2. Maliyyə-büdcə komissiyası - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə; Mustafa Vəkilov; Nərimanbəy Nərimanbəyov; 3. İşçi komissiya - Məmməd Əli Rəsulzadə, Cavad bəy Məlik Yeqanov; 4. Təsərrüfat quruculuğu komissiyası - Abbasqulu Kazımzadə; 5.

Mandat komissiyası - Şəfi bəy Rüstəmbəyov; 6. Reqlament komissiyası - Mustafa Mahmudov, Mirmehdi bəy Hacıbabəyev; 7. Hərbi komissiya - Musa bəy Rəfiyev; 8. Aqrar komissiya - Mustafa Mahmudov; 9. Sorğu komissiyası - Rəhim Vəkilov, Asəf bəy Şıxəlībəyov; 10. Qanunvericilik təklifləri komissiyası - Nərimanbəy Nərimanbəyov, Şəfi bəy Rüstəmbəyov; 11. Ölkənin istehsalat gücünün istifadəsi komissiyası - Ağa Eminov, Yusif Əli Əliyev;¹²¹ .

Azərbaycan Parlamenti mövcudluğunun 17 ayı ərzində xalqımızın inkişafı üçün olduqca dəyərli qanunlar qəbul etdi.

Parlamentin yaradılmasından sonra Azərbaycan dövlətinin qarşısında həllini gözləyən ciddi problemlər dururdu. Azərbaycan Xarici İşlər nazirliyinin Müttəfiqlər Komandanlığının qərargahına və Gürcüstan, Ermənistan Xarici İşlər nazirinə 1918-ci il dekabrın 23-də göndərdiyi 851 N-li teleqramında Borçalıdakı sərhəd mübahisələri ilə bağlı Gürcüstan və Ermənistan Respublikaları arasında gedən silahlı toqquşmalara təəssüflənilir və qətiyyətlə onlara xatırladılırdı: «Borçalı rayonu Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir»¹²² .

1919-cu ilin aprelində isə Qarabağ erməniləri özlərinin 5-ci qurultayını keçirmiş və Azərbaycan daxilində idarəni mümkün hesab etməmişdilər¹²³ .

M. Ə. Rəsulzadə Qarabağda yaranmış vəziyyətlə bağlı həmin vaxtlar yazırdı: «Qarabağ məsələsi başqa vəziyyətdədir, ora bizim general - qubernator təyin olunub və bizim o bölgəyə nəzarətimiz, necə deyərlər, artıq beynəlxalq etirafla təsdiqlənib»¹²⁴ .

1919-cu ilin 28 Mayında İstiqlal elan olunmasının bir illiyi münasibətilə Bakıda böyük bayram yığıncağı keçirildi. Parlament binası önündəki kürsüdən ilkin olaraq M. Ə. Rəsulzadə çıxış etdi. «Azərbaycan» qəzeti (rusca) 31 may 111 sayılı nüsxəsində belə yazırdı: «Xalq onu (M. Ə. Rəsulzadəni) təsvirolunmaz dərəcədə, uzun müddət kəsməyən gurultulu alqışlarla qarşıladı»¹²⁵ .

Dövrün qəzet və jurnalları bu mühüm günün ildönümünü belə təsvir edirdilər: «Azərbaycan istiqlalı elə qiymətdar, elə müqəddəs bir sevgilidir ki, hər şəkildə olursa-olsun, təcəssüm etdirilərsə, bütün azərilərin fərdənfərd ona sitayiş etməsi fərzi də təbiidir, zira onun yolunda verilən qurbanlar heç bir məbudun yolunda verilməmişdir»¹²⁶ .

1919-cu il iyunun 13-də isə Denikin təhlükəsi əleyhinə Bakıda böyük mitinq keçirildi. Mitinqi M. Ə. Rəsulzadə aparırdı. Saat 12-də başlanan mitinqdə Denikin əleyhinə «bəyannaməni» M. Ə. Rəsulzadə oxudu. Müsavat Partiyası adından çıxış edən Piri Mürsəlzadə bütün təşkilat üzvlərinin Azərbaycanın müstəqilliyini qorumağa hazır olduğunu bildirdi. Həsən bəy Ağayev həm Azəri türkcəsində, həm də rus dilində mitinq iştirakçılarına müraciət etdi¹²⁷ .

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin ən böyük uğurlarından biri 1920-ci ilin yanvarında Azərbaycanın beynəlxalq dövlətlər tərəfindən tanınmasına nail olmağı idi.

Hələ 1918-ci ilin sentyabrında Türkiyəyə - İstanbula gələn Ə. Topçubaşov Azərbaycan Respublikasının mövcudluğu, əhalisinin sayı, tərkibi, hazırkı durumu, Milli müstəqilliyini elan etməsi ilə bağlı memorandumu müxtəlif dövlətlərin buradakı nümayəndələrinə təqdim etmişdi¹²⁸. Ə. Topçubaşovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti bir müddət İstanbulda qaldıqdan sonra Versala yo-la düşmüşdü.

Versal Sülh Konfransı müharibədən sonrakı problemləri həll etməyə toplaşmışdı və burada başlıca olaraq Almaniya ilə sülh nizamlanması nəzərdə tutulsa da, əvvəldən böyük dövlətlərin liderləri «Rus məsələsini» müzakirəyə başladılar¹²⁹.

Azərbaycanın Versaldakı nümayəndə heyətinin başçısı Ə. Topçubaşovun istər Versaldan göndərdiyi məktublardan, istərsə də hələ İstanbulda ikən ayrı-ayrı dövlətlərin nümayəndələri ilə keçirdiyi görüşlərdən aydın olurdu ki, Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi tanınması işində çox çətin addımlar atılıb¹³⁰.

Ə. Topçubaşovun Versaldan Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məktublardan birində yazılırdı: «Buradakı rus nümayəndələri - Lvov, Sazonov, Çaykovski, Maklakov və b. bizim müstəqilliyimizdən əsəbiləmə, coşurlar, razılaşmaq istəmirlər. Haqqımızda deyirlər ki, yalnız biz - nümayəndə heyətimiz müstəqil Azərbaycan şüarını irəli sürürük. Lakin Azərbaycan xalqı özü Rusiyadan ayrılmaq istəmir. Çünki onlar rusları sevirlər»¹³¹.

Qeyd edək ki, 1919-cu ildə 28 May İstiqlalının ildönümü münasibəti ilə Azərbaycan hökuməti Versal Sülh Müqaviləsində iştirak edən dövlətlərin nümayəndələrinə aşağıdakı məzmununda sənəd də göndərmişdi: «1919-cu ilin 28 mayında Müstəqil Azərbaycan Respublikasının bir illiyi tamam olur. Müstəqilliyimiz 1918-ci ilin 28 Mayında elan edilmişdi. Azərbaycan ərazisində yaşayan əhalinin əksəriyyəti özünün xüsusi Azərbaycan dialektində danışan Azərbaycan Türkləridir.

Respublikanın sərhədləri belədir: şərqdən - Xəzər dənizi; cənubdan - İran, qərbdən - Ermənistan və Gürcüstan; şimaldan - Dağlı Respublikası»¹³².

1920-ci il yanvarın 12-də Fransa Xariciyyə Nəzarəti binasında təntənəli surətdə gözlənilən mühüm xəbər Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələrinə çatdırılmışdır: «Bundan sonra Azərbaycan ilə Gürcüstan Cumhuriyyətlərinə müstəqil və özünə hakim dövlətlər kimi baxılacaqdır». Müttəfiq dövlətlərin Ali Şurasının 1920-ci il yanvarın 12-dəki iclasında Azərbaycan de-fakto tanındı.

M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: « Cumhuriyyətlərin dövlətlər tərəfindən tanınması Qafqasiyalı xalq kütlələrində böyük bir sevinc doğurdu. Azərbaycan ilə Gürcüstanda xalq günlərlə şadlıq nümayişləri keçirdi ¹³³.

M. Ə. Rəsulzadənin başçılığı ilə Müsavat Partiyasının mövqeyi möhkəmlənir, nüfuzu artır və fəaliyyəti genişləndirdi. Partiyanın 1919-cu ildə keçirilən qurultayı bunu bir daha sübut etdi.

1919-cu ilin dekabrında Müsavat Partiyasının II qurultayı (2-dən 12-dək) keçirildi. Qurultay Müstəqil Azərbaycan Respublikası şəraitində Partiyanın ilk rəsmi yığıncağı idi. Dekabrın 2-də axşam saat 4-də Həşimov binasında (fəhlə klubunun qarşısında) Müsavat Partiyasının 2-ci qurultayının açılış mərasimi oldu.

Qurultayı giriş sözü ilə gurultulu alqışlar altında açan M. Ə. Rəsulzadə dedi: «Əfəndilər! Bizim azad, müstəqil Azərbaycan xalqının mərkəzi şəhərində Partiyamızın ikinci qurultayını açmağa çox şadam (gurultulu alqışlar). İki il əvvəl bu gün gördüklərimiz yox idi. Əziz yoldaşlar! Biz türklər birgə çox çətinliklər yaşasaq da, məhqlı gələcəyə inamımızı itirmədik. Biz inanırıq ki, idealımız həyata keçəcək və bu inam na zamansa əcdadlarımızı xilas edən kimi, bizi də xilas etdi...»¹³⁴

İkinci günü qurultaya Ş. Rüstəmbəyov sədrlik edirdi. M. Ə. Rəsulzadənin Partiyanın Mərkəzi Komitəsinin fəaliyyəti haqqında məruzəsi dinlənilirdi. İki saata qədər davam edən bu məruzə böyük marağa səbəb oldu ¹³⁵.

Qurultay Müsavat Partiyasının yeni proqramını qəbul etdi. 67 maddəlik Partiya Proqramı iki hissədən ibarət idi: Birinci hissə - Nəzəriyyə və məqsəd ¹³⁶; İkinci hissə - Əməliyyat və yaxın məqsəd ¹³⁷. Proqramın birinci hissəsində Azərbaycanın müstəqil bir dövlət haqqında yaşadığı qeyd olunurdu. Göstərilirdi ki, əsas amalımız Azərbaycan İstiqlalını bütün namus və vicdanımızla qorumahtır. Proqramın bu hissəsi milli məfkurəyə, milli əqidəyə, milli dövlətçilik prinsiplərinə söykənən dövlət quruluşuna əsaslanırdı.

Proqramın ikinci hissəsi olan - «əməliyyat və yaxın məqsədləri» aşağıdakı bölmələrdən ibarət idi: 1. Şəkli idarə; 2. Həqqi-əhliyyət; 3. İqtisad və maliyyə işləri; 4. Torpaq məsələsi; 5. İşçi məsələsi; 6. Ədliyyə məsələsi; 7. Ruhani idarəsi məsələsi; 8. Maarif məsələsi.

M. Ə. Rəsulzadənin fəallığı ilə hazırlanan bu Milli Proqram o dövr üçün böyük hadisə idi.

İkinci qurultay aşağıdakı qərarları qəbul etdi: 1. Qafqaz konfederasiyası; 2. Denikin təhlükəsi; 3. Dağıstan məsələsi ¹³⁸.

Sonra sədr qurultayın Rəyasət Heyətinin seçilməsini təklif etdi. M. Ə. Rəsulzadə səs çoxluğu ilə sədr, Şəfi Rüstəmbəyov, Məşədi Əli Rəfiyev, Əbdül Qasım Rüstəməzadə və İbrahim Yusif sədarətə, İslam bəy Kabulov, Mirzə Məmməd Axundov, Cavad Axundzadə və Mövsümzadə isə katibliyə seçildilər.

Qurultayda Azərbaycanın ümumi inkişafını təmin edəcək mükəmməl və dolğun bir sənəd hazırlandı. Qurultayda Rusiya ilə də münasibətlərə diqqət edilərək bildirilirdi: «Biz Azərbaycan türkləri başqa qonşularımızla birgə Rusiya ilə dostluq və sülh şəraitində yaşamaq arzusundayıq»¹³⁹. Lakin Rusiyanın Azərbaycana münasibəti bu fikrin həyata keçirilməsinə mane oldu. 1920-ci ilin 28 Aprelində Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal edildi.

28 Aprel işğalının səbəblərini araşdırmadan qeyd etməliyik ki, M. Ə. Rəsulzadə milli, müstəqil dövlətimizin varlığı, qalib yaşaması üçün bütün imkanlarını sərf etmişdi.

Lakin 28 Aprel işğalının bəzi səbəblərlə bağlılığını da inkar etmək olmazdı. İstər daxili, istərsə də xarici amillərlə izahı lazım gələn bu işğalın səbəblərinin ciddi tədqiqə ehtiyacı vardır.

Məlumdur ki, Rusiyanın Xarici İşlər Naziri Çiçerin hələ yanvarın 2-də Azərbaycan hökumətinə bir bəyanat göndərmişdi. Bəyanatda o, «nə qədər ki gec deyil, Azərbaycan xalqını Denikinə qarşı mübarizəyə çağırırdı»¹⁴⁰.

M. Ə. Rəsulzadə o bəyanata münasibətini belə bildirdi: «Çiçerin Azərbaycan və Gürcüstan Cumhuriyyətlərinə təlsiz teleqrafla göndərdiyi notasında bu hökumətləri, ricət edən Denikin ordusunu tamamilə məhv etmək üçün silah arkadaşlığına dəvət edirdi. Bu nota Cumhuriyyətlərin istiqlalını tanımaq və müxadinət müahidəsi əqdini istəməkdən ziyadə əhalini hökumət əleyhinə təhrikdən ibarət olan bir propaqanda hökmündə bulunurdu»¹⁴¹.

Rusiyanın (istər çar, istərsə də sovet Rusiyası) daima təbii müttəfiqi olmuş ermənilər öz xəyanətkar mövqelərindən bu dəfə də qalmadılar. 1920-ci ilin mart ayının 20-də Azərbaycan rayonlarına hücumu keçdilər.

M. Ə. Rəsulzadə ermənilərin bu xəyanəti ilə bağlı yazırdı: Bayram gecəsi - Novruz bayramı Şuşa şəhərinin yaxınlığında vəqə «Xankəndi» deyilən əsgəri qəsəbə bayrama məxsus bir zövq içində zabitan məhfəli - əsgəridə gecəyi keçirməklə məşğul... Bu əsnada ətraf köylərdə məskun erməni ustası bu gecəyi məxsus ehzar etdikləri süngülərlə mücəhhəz olduqları halda gecə ilə bir basqın icra ediyorlar...¹⁴².

1920-ci ilin fevralında və martın birinci yarısında isə Qarabağ erməniləri (onların məşhur təbliğatçısı E. Voskanyanın başçılığı ilə) Zəngəzurdan silah götürmək və s. niyyətlərlə öz işlərini qüvvətləndirmişlər¹⁴³.

Vəziyyətin mürəkkəbliyini sübut edən daha bir sənəd A. Ziyadxanlının (A. Ziyadxanlı - İrandakı diplomatik nümayəndəmiz) Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məruzədir. Məruzədə yazılırdı: «Mart ayının 20-dən başlayaraq mən erməni hərbi hissələrinin Naxçıvan və Ordubad rayonlarına mütəşəkkil hücumları barədə Naxçıvandan və İranın müxtəlif yerlərindən teleqramlar almışam. Bu teleqramlarda göstərilir ki, İran erməniləri də hücumlarda

iştirak edirlər. Top atəşləri xüsusi dağıntılara səbəb olur. Yerli əhali öz torpaqlarını qəhrəmancasına qoruyur, lakin tezliklə kömək göndərilməsini xahiş edirlər...»¹⁴⁴.

Bundan əlavə, 1920-ci ilin yanvarında, vəziyyətin belə mürək-kəb dövründə Nəriman Nərimanov Müsavat liderlərindən, Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəyliyə Rusiya bolşeviklərinin mövqeyini əks etdirən məktub göndərmişdi: «Möhtərəm Nəsim bəy Yusifbəyov cənabları!.. Bütöv bir xalqın həyatı ilə, qızıl əsgərləri xarüqələr yaradan bütöv bir dövlətin həyatı ilə oynamaq olmaz, amma siz cinayətkarcasına bu cür oynayırsınız...»¹⁴⁵.

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Naziri M. Vəkilov 1920-ci ilin martında Bakı fəhlələrinə müraciətində bildirdi ki, müstəqilliyimizin düşmənləri sizin aranızda təxribat aparır. Bu adamların hökuməti yaxınlarda ələ keçirmək cəhdləri ilə bağlı aşkarlanmış sənədlərini çap edəcəyik¹⁴⁶.

Qeyd etdiyimiz kimi, eyni zamanda Şimaldan gələn təhlükə də getdikcə ciddiləndirdi. Azərbaycan sərhədlərinə Qızıl Ordu hissələrinin toplaşdığına görə F. Xoyski Çiçerinə məktub göndərərək vəziyyətdən Azərbaycan hökumətinin narahatlıq keçirdiyini bildirdi. Digər tərəfdən «Qarabağda və Ermənistanda sərhəd rayonlarında hərbi əməliyyatlar getdiyi üçün Azərbaycan ordusunu şimal sərhədlərinə gətirmək qeyri-mümkün idi»¹⁴⁷.

Aprel işğalı ərəfəsində və həmin o mürəkkəb günlərdə Azərbaycan hökuməti daxilində də ixtilaflar dərinləşmişdi. F. Xoyskini müdafiə edənlərlə M. Hacinski qrupu arasında ziddiyyətlər kəskinləşmişdi. M. Hacinski Daxili İşlər Naziri, sonra isə Ticarət və Sənaye Naziri idi. Aprelin 1-də hökuməti təşkil etmək işi M. Hacinskiyə tapşırıldı. M. Hacinski yeni hökumət təşkilində gecikdirmələr edir, bolşeviklərlə birgə kabinə qurmağa çalışırdı. Sonradan bolşeviklər bu hökumətə daxil olmaqdan imtina etdilər.

Bu dövrdə Türkiyənin tutduğu mövqe də mənafeyimizə zidd idi. Türkiyə hökumətindən göndərilən etiraz teleqramında yazılmışdı: «Azərbaycan hökumətinin ən təhlükəli zamanlarında bir çox qan bahasına qurtaran və ona mövcudiyət verən Osmanlı hökuməti və Anadolu türk ağabəyləri hər tərəfdə düşmənlə pəncələşərək, düşmənlərimiz əleyhinə əzim bir hərbə girən bolşevik ordularının önünə Azərbaycanın bir sədd olması və ya bitərəf qalıb laqeyd dayanması bütün ələmi-islamın səbəbi izmihalı olacaq və azərbaycanlılar və zətən özünə də bu dünyada hakkı həyat qalmayacaqdır. Bu gün Anadolunun xılası üçün bolşevik ordularıyla əl-ələ verərək hərəkətdən başqa bir çarəmiz qalmamışdır. Türkü və islamı əbədiyyən yaşatmaq bu füsəti qaib etməklə olacaqdır. Azərbaycanın şərəfli bir iş yapacağı və yaxud üç yüz əlli milyon islamın həyat və namusunu boynuna alacağı dəqiqələri yaşayırıq. Boşeviklərlə müttəfiqən hərəkətiniz və bu surətlə Anadolu türkləriylə birləşməyə çalışmanızı ümid edir və intizarıyıq. Kolordu Komandanı: Kazım Qarabəkir»¹⁴⁸.

Əlbəttə, Türkiyənin vəziyyəti olduqca ağır idi və ingilislərin, fransızların, yunanların hücumlarına məruz qalmışdı. Birinci dünya savaşının qalib dövlətləri Osmanlı dövləti ilə «barış andlaşması»¹⁴⁹ da gecikdirir və türklərin güclənməsini istəmirdilər. Elə bunun nəticəsi idi ki, qalib dövlətlər San Remoda toplanaraq Osmanlı imperatorluğunu paylaşdırmaq razılığına gəlmiş, 1920-ci ilin 11 mayında Paris konfransında isə türk torpaqlarını biabırçı şəkildə paylaşdıran 8 maddəlik qərar şərtlərini Osmanlı dövləti təmsilçilərinə vermişdilər.

Vəziyyətdən çıxış yolunu türklər yalnız sovet Rusiyası ilə yaxınlıqda görür və Bakıdakı türk zabitləri də başda Xəlil Paşa olmaqla Qızıl Ordunun Azərbaycana gəlməsini tələb edirdilər. Onlar düşünürdülər ki, Qızıl Ordu Azərbaycan ərazisindən keçib Anadoluya imdada gedəcəkdir. Mustafa Kamal Atatürkün 1920-ci il aprelin 26-da Moskvaya - Leninə göndərdiyi məktub da bu məqsədi daşıyırdı¹⁵⁰.

Moskva isə Türkiyənin düşdüyü bu vəziyyətdən istifadə etmək və azərbaycanlı bolşeviklərin, eləcə də Azərbaycandakı türkiyəli zabitlərin vasitəsi ilə məkrli niyyətlərini həyata keçirirdi. Adamları aldadaçaq şüarları da hazırlamışdılar: «Türkiyə ölüm - dirim mübarizəsindədir, Qızıl Ordu Türkiyənin köməyinə çatmaq istəyir, «Müsavət» hökuməti isə buraxmır».

Türklərin öz hökumətlərinin birbaşa göstərişi ilə iş birliyində olmasını təsdiqləyən sənədlər də vardır. Hadisələrdə iştirak edən bir türk zabitinin 1920-ci il 1 avqust tarixli raportu da buna bir sübutdur. Bu türklərin başlıca vəzifəsi Azərbaycan sərhədini keçmək istəyən Qızıl orduya maneçilik törədən «Müsavət» hökumətini devirmək idi¹⁵¹.

O zaman bu işlərdə xüsusi fəallıq göstərən Xəlil Paşaya M. Ə. Rəsulzadə demişdi ki, etməyin, bizi öz halımıza buraxın, yüz ildən bəri əsarəti altında olduğumuz rusları biz daha yaxşı tanıyıyıq. Onlar hiylə ilə gələr, sonra bizi əzərlər.

Sonradan Türkiyənin istiqlal məhkəməsində Xəlil Paşanın dostu Tələt bəy belə bir etiraf da etmişdi ki: «Xəlil Paşa və yoldaşları da Azərbaycan müxalifəti firqələrinə Siz doğrudan-doğruya Müsavatdan kənar firqələrlə birləşmək surətilə Nəsim bəy hökumətini devirə bilərsiniz - deyər tövsiyədə bulunmuşdular»¹⁵². Lakin sonrakı hadisələr göstərdi ki, Qızıl ordu türklərin mövqeyinin necəliyindən asılı olmayaraq Azərbaycan sərhədlərini işğal edəcəkdə. Çünki, Moskva Bakı neftini, eləcə də keçmiş çar Rusiyası «ərazisi»ni əldən verməyəcəkdə.

Azərbaycanın işğalı əvvəlcədən hazırlanırdı. S. M. Kirov 1920-ci ilin 9 martında A. Mikoyana göndərdiyi məktubunda XI ordu ilə birgə hərəkət etmək haqqında göstərişlər verərək bildirirdi: «Kəşfiyyatı gücləndirin, bizə rəqibin (yəni - milli Azərbaycan Ordusunun - N. Y.) harada topladığını bilmək lazımdır». Qafqaz cəbhəsi İnqilabi Hərbi Şurası S. Q. Orconikidzenin başçılığı ilə 21 və 23 aprel

tarixində XI orduya Aprelin 27-də Azərbaycan sərhədini keçib bütün ərazini tutmaq əmrini vermişdi ¹⁵³.

Aprelin 27-də azərbaycanlı bolşeviklər gündüz saat 12-də Azərbaycan K(b)P MK, RK(b)P ölkə komitəsinin Bakı bürosu və Mərkəzi fəhlə konfransı adından Parlamentə 12 saatlıq ultimatum verdilər. Yaradılan Parlament komissiyası ilə kommunistlər arasında gedən danışıqlardan sonra qərara alındı ki, verilmiş ultimatum parlamentin fəvqəladə iclasında müzakirə edilsin. Axşam saat 7.30 dəqiqədə Parlamentin fəvqəladə iclasında M. Hacınski komissiya adından bildirdi ki, kommunistlərin ultimatumunun bütün şərtləri müsavətçilərin lideri M. Ə. Rəsulzadə istisna olmaqla komissiya tərəfindən qəbul edilir.

Parlamentin son iclasında səs çoxluğunu pozan «İttihad»la «sosialistlər»in birləşməsi idi. Çünki Müsavat Parlamentdə 32 millət vəkili ilə, Müsavat mövqeli bitərəf qrup isə (başçısı F. Xoyski idi) 7 deputatla təmsil olunurdu. «İttihad» 11, «Sosialistlər» də 11 millət vəkiliyə malik idilər. «Əhrar»ın təmsilçilərinin sayı 10 millət vəkili idi. Belə bir vəziyyətdə M. Ə. Rəsulzadə son dəfə olaraq parlamentin iclasında çıxış etdi. O, çıxışında dedi: «Əfəndilər, mütəəziz bir ultimatum qarşısında qalmışıq. Burada təslimdən bəhs edirlər. Fəqət əfəndilər, təslim nə demək? Kimə tərkə mövqə edirik? Bizə deyirlər ki, hüdudunuzu keçən ordunun başında Nicati adında bir türk komandanı durmuşdur. Rusiyadan gələn bu mütəəziz ordu təmin edirlər ki, həyat və məmət mücadiləsində qalan Türkiyənin xilasını üçün gedir. Yalandır. Gələn ordu rus ordusudur. Fərzən komandanı bir türk olsa da, yenə rusdur. İstila ordusudur. Onun istədiyi 1914-cü il hüduduna qayıtmaqdır. Anadolu imdadına gedəcək bəhanəsiylə yurdumuza girən bu işğal ordusu buradan bir daha çıxmaq istəməyəcəkdir. Qızıl Rusiya ilə anlaşmaq üçün hökuməti mütləq bolşeviklərə təslim ultimatumu qəbul etmək zillətinə qatlanmağa ehtiyac yoxdur. Bu mütəəzizlərə ultimatumu rədd etməliyik... ¹⁵⁴. Sədr M. Y. Cəfərov verilən ultimatumu səsə qoydu, üç nəfər bitərəf qalmaqla hakimiyyət bolşeviklərə verildi ¹⁵⁵.

Aşağıdakı şərtlər daxilində hakimiyyət bolşeviklərə verilir: «1. Rus ordusu Bakıya girmədən dəmir yolu ilə birbaşa Anadolunun imdadına gedəcək. 2. Azərbaycan istiqlalı və tamamiyyəti mülkiyyəsi hər təərrüz və qüyudan məsün qalacaq. 3. Azərbaycan ordusu olduğu kimi qalib buraxılmayacaq. 4. Azərbaycan firqələri siyasiyyəsi hürriyyət və sərbəstliyini mühafizə edəcəklər. 5. Sabiq rical əzayi hökumət və məbusandan kimsə siyasi ilə ittiham edilməyəcək. 6. Sərbəst şəkildə toplanacaq Azərbaycan şuraları hökumətinin idarə şəklini təyin edəcək» ¹⁵⁶.

Gecə saat 14.00-da hökumət təhvil verildi.

Beləliklə M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan istiqlalının elan olunmasında, milli demokratik dövlət quruculuğu prosesində rolu böyük idi və o, bolşeviklərin istila rejimi ilə barışmayacağını, mübarizə aparacağını bildirirdi.

III FƏSİL

M. Ə. RƏSULZADƏNİN MÜHACİRƏT FƏALİYYƏTİ (1920-1955-ci illər)

1920-ci ilin Aprelin 27-sindən M. Ə. Rəsulzadə əqidə dostları ilə birgə gizli fəaliyyətə başladı.

Hökumət təhvil veriləndən sonra Mirzə Bala Məmmədzadə ilə Əbdülvahab Yurdsevər M. Ə. Rəsulzadənin qaldığı mənzilə gəldilər, partiya liderindən məsləhətlər aldılar. M. Ə. Rəsulzadə ilə görüşüb ayrıldıqdan sonra Cəfər Cabbarlının (böyük yazıçı və dramaturq - N. Y.) şəhər kənarındakı evinə gəldilər. M. Ə. Rəsulzadənin göstərişlərinə uyğun olaraq Cəfər Cabbarlı, Mirzə Bala, Əbdülvahab Yurdsevər, Məmməd Sadiq Quluzadə və Məmməd Həsən Baharlıdan ibarət Müsavatın gizli ümumi mərkəz yaradıldı. Əbdülvahab Yurdsevər yazırdı: «Partiya mərkəzi qurulduqdan sonra vəzifə bölgüsünə başlanılmış və komissiyaların təşkilinə keçilmişdi. Emin bəyin də razılığı ilə gizli təşkilatın başına Mirzə Bala Məmmədzadə gətirilmişdir. Müavini sifətilə Bakı Komitəsinin təşkili mənə tapşırılmışdı. Ümumi mərkəzin Baş katibliyinə isə Cəfər Cabbarlı seçilmişdi¹⁵⁷.

Aprelin 27-dən sonra M. Ə. Rəsulzadə gizli şəraitdə yaşamaq məcburiyyətində idi. Lakin bir müddətdən sonra Bakının da təhlükəli olduğunu və daim axtarıldığını hiss edərək şəhəri tərk etməyi qərara aldı. Münasib yer olaraq Lahıca qaldı.

Lahıca olduğu müddətdə M. Ə. Rəsulzadə İstiqlal tariximizin öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti olan «Əsrimizin Səyavuşu»nu yazdı.

1920-ci il avqustun 17-də Lahıca yaxınlığında Qaraməryəm deyilən yerdə onları həbs edib Bakıya gətirdilər¹⁵⁸.

M. Ə. Rəsulzadə həbsxanada olarkən Stalin Bakıda onunla görüşür və onu həbsxanadan azad edib, Moskvaya aparır. Moskvada o, bir müddət RSFSR Millətlər Komissarlığında çalışdı, sonra oradan Sankt-Peterburqa, Sankt-Peterburqdan Finlandiyaya, Finlandiyadan Türkiyəyə getdi.

Qeyd edək ki, yaxın dost olmalarına baxmayaraq sonralar M. Ə. Rəsulzadənin də ailəsi Stalin qırğınından kənarda qalmadı. Oğlu Rəsulu güllələdikdən sonra M. Ə. Rəsulzadənin bütün ailəsini, əksər qohumlarını Qazaxıstana sürcünə göndərdilər. Sürgündə M. Ə. Rəsulzadənin analığı, həyat yoldaşı vəfat etdi. Bir qızı (Lətifə) soyuqdan donub öldü. Digər qızı isə (Xalidə) Bakıya qayıtdıqdan sonra itkin düşdü. Yeganə sağ qalan oğlu Azər isə 1993-cü ildə Qazaxıstanda, Karaqandada vəfat etdi.

M. Ə. Rəsulzadənin ailəsinin həbsi haqqında isə erməni R. Markaryan belə bir sənəd tərtib etmişdi: «Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarı DT-nin 3 rəng komissarı Sumbatov - Topuridze Yuvelian Davidoviçə DT-nin 7-ci bölmənin rəisi baş leytenant Markaryandan təqdimat:

«Xalq düşmənlərinin, o cümlədən fəal əksinqilabçılardan mühacirlər - M. Ə. Rəsulzadənin və M. Ə. Rəsulzadənin (M. Ə. Rəsuloglu - N. Y.) həbs olunmuş ailələri Bayıl həbsxanasına salınıblar. İndiki halda şərait daxilində onların deyilən həbsxanada qalmasını arzu edilməz sayıram və xahiş edirəm, siyahıda adı olanların (siyahı əlavə olunur) Kirovabad həbsxanalarından birinə göndərilməsinə icazə verəsiniz. Onlar oradan Qazaxstan SSR-in Çimkənd vilayətinə göndəriləcək və orada, xüsusən M. Ə. Rəsulzadənin ailəsi ciddi nəzarətdə saxlanılmalıdır. Bununla əlaqədar Qazaxstan SSR-in XDİK-ni, DT-nin əməkdaşlarını məlumatlandırmağı lazım bilirəm»¹⁵⁹.

Azərbaycanda 20-30-cu illərdə baş verən silahlı üsyan və partizan hərəkatı ilə də əlaqədar Müsavat Partiyasının lideri M. Ə. Rəsulzadənin tutduğu mövqe də maraqlıdır. Azərbaycanda 1932-ci ilin baharında bolşeviklərə qarşı nəzərdə tutulan silahlı üsyan cəhdinə o belə münasibət bildirir və aşağıdakı şərtlərin vacibliyini göstərir: «Bunlardan birincisi, bütün Qafqaz xalqlarının müştərək hərəkatıdır... Lakin müvəffəqiyyətin ikinci şərti də var. Bu da silahlı müqavimət və mübarizədə həmlələrinin strateji anlara uyğunlaşdırılmasının zəruriliyidir. Bolşevik hökumətinin başı xarici və daxili, mühüm bir hərəb və ya ixtilal ilə məşğul olmasa, partizanlarımızın hər hansı bir çıxışının müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnməyini görməmək mümkün deyil»¹⁶⁰.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın milli istiqlal mübarizəsinin azərbaycanlı kommunistlərə təsiri ilə də bağlı faktlar mövcuddur. Bu kommunistlər Azərbaycan Kommunist Partiyası daxilində qruplar yaradıb sovet işğalı ilə barışmadıqlarını bəzi hallarda bildirdilər. 20-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyası üzvləri arasında «Milli-təmayülçülər», «Uklonistlər» - «sapıntıçılar», «Xanbudaqovçuluq» kimi qruplar, meyllər olduğu səslənirdi. Belə qrupların mövcudluğu haqqında akademik Z.Bünyadovun «Qırmızı terror» kitabında məlumat verilir: «Azərbaycanda milli təmayülçülük 1918-ci ildə Azərbaycan Kommunist bolşeviklər partiyasının üzvləri arasında gizli iş zəminində əmələ gəlmişdi. Belə ki, Nikitin, Yeqorov və başqa bu kimi rəhbərlərin hərəkatını biz böyük dövlət şovinizminin təzahürü kimi qiymətləndiririk»¹⁶¹. Bu cərəyanı daha çox N.Nərimanovun adı ilə bağlayırlar.

Millətçi-təmayülçülərin başlıca prinsipləri aşağıdakılardır: 1. Yerli türk xalqlarının tərbiyəsi və irəli çəkilməsi. 2. Müsadirənin dayandırılması. 3. Əhalini tam təmin etmək üçün xırda ticarətə yol verilməsi və s.

M. Ə. Rəsulzadə «Milli sapıntıçılığ»ı, yəni «uklonçuluğ»u belə izah edirdi: «Milli sapıntıçılıq isə yerli kommunistlərin partiya ilə sovet idarələrini Moskvanın hədsiz müdaxiləsindən qorumaq istəyən hərəkatlarına deyilir»¹⁶². Sonra M. Ə. Rəsulzadə fikrinə belə sonluq verdi: «Rus olmayan sovet respublikalarında milli istiqlal fikrinə meyl edənlərə «milli sapıntıçılar» adı verilir».

1924-cü ildə başda Azərbaycan Kommunist Partiyasının Katibi Eyyub Xanbudaqov olmaq üzrə Kommunist Partiyası içərisində yenidən milli hərəkat baş qaldırmış və bu hərəkat Azərbaycanın tam müstəqilliyini, Azərbaycana gələn qeyri-türk rus mühacirətinə və Dağlıq Qarabağın ermənilərə verilməsinə mane olunmasını tələb edirdi.

Lakin E. Xanbudaqov tezliklə tutduğu vəzifədən azad edildi və 1927-ci ildə Kommunist fırqəsində yeni bir müxalifət «Mahmud Xanbudaqov müxalifəti» adlı bir cərəyan yaradıldı. Bu cərəyan 1927-ci ilin «Kommunist» qəzetində öz platformasını da nəşr etdirə bilmişdi. Həmin platformadan: «1. Moskva, millətlərə komanda etməsindən və milli respublikaların bütün problemlərinə qarışmaqdan əl çəkməlidir... 5. Həmkarlar ittifaqının, kooperativlərin, dövlət müəssisələrinin mütləq türkləşdirilməsi... 6. ... İttifaq respublikalarının milli-mədəni quruculuq sahəsində normal inkişafının təmini. 7. Sovetlər İttifaqındakı əhalinin və o cümlədən Azərbaycana Rusiyadan kəndlilərin köçürülməsi siyasətini dəyişmək»¹⁶³.

Qeyd etdiyimiz kimi 1922-ci ilin sonlarından M. Ə. Rəsulzadə İstanbulda fəaliyyətə başladı. M. Ə. Rəsulzadə İstanbulda gəldikdə burada Azərbaycandan gələn mühacirlər arasında bir dağınıqlıq, pərakəndəlik vardı. Bu adamları bir yerə toplamaq, təşkilat ətrafında birləşdirmək çətin idi. Mühacirlər arasındakı «keşməkeş nəticəsi olaraq konsulluq bağlanmışdı»¹⁶⁴.

M. Ə. Rəsulzadənin və müsavətçilərin İstanbuldakı fəaliyyətinə qədər mühacirlərimiz tərəfindən müəyyən işlər görülmüşdüsə də, lakin bu sistemə xarakter daşıyırdı. Dağınıq halda olan bu qüvvələr vahid təşkilatda təmsil olunmurdular. 20-ci illərin əvvəllərində Almaniyada - Berlində 100-ə qədər tələbə təşkilatlanmışdı. ADR-in səlahiyyətli nümayəndəsi, Azərbaycan Parlamentinin sabiq sədri Əli Mərdan bəy Topçubaşov hələ 1920-ci ilin sentyabrında Millətlər Cəmiyyətinə Azərbaycanın işğal olunması məlumatını rəsmi şəkildə çatdırsa da, bir faydası olmamışdı. «Kommunist» qəzeti isə onu bu fəaliyyətinə görə tənqid etmişdi¹⁶⁵.

Bu illər həm də Azərbaycan nefti uğrunda müxtəlif dövlətlərin mübarizəsi dövrüdür. 1922-ci ilin aprel ayının 10-da Cenevrədə keçirilən konfransda məqsəd Bakı neftinin imtiyazı idi və bu da gizli tutulurdu¹⁶⁶.

Bununla əlaqədar mühacirətdəki Azərbaycan nümayəndələri fəallıq göstərmiş, etiraz notaları vermişdilər. Beləliklə, mühacirlər «Azərbaycan dava»sını bu və ya digər şəkildə davam etdirirdilər.

M. Ə. Rəsulzadənin milli mücadilə tariximizdə ən böyük xidmətlərindən biri azərbaycanlı mühacirləri (o zaman mühacirlər iki qrupa bölünmüşdü: siyasi və qeyri-siyasi) birləşdirib toplamağı oldu ¹⁶⁷. Parisdə, Tehrandə, Almaniyada, İtaliyada, Fransada, Xorasan, Mazandaran, Qars, Ərzrum kimi şəhərlərdə nümayəndələrimizin, əski mühacirlərimizin olmasına baxmayaraq İstanbulda bu işi M. Ə. Rəsulzadə öz üzərinə götürmüşdü. O, ilkin olaraq Məsavətin Xarici Ölkələr Bürosunu yaratdı. 1924-cü ildə Milli Mərkəz təşkil edib, müsavətçi olmayan siyasətçiləri də bir təşkilat halında birləşdirdi. Tezliklə bütün Sovetlər Birliyini həyəcana gətirən «Yeni Qafqasiya» jurnalını nəşr etdi. Az müddət içərisində M. Ə. Rəsulzadə «Azərbaycan Cumhuriyyəti, keyfiyyəti-təşəkkülü, şimdiki vəziyyəti» əsərini yazıb çap etdirdi. Əsər böyük maraqla qarşılandı. Vyanada çıxan «Doyçe Ostrey - Xişe Taqes Saytunq» qəzetində, Türkiyədə çap edilən məşhur «Tan», «İqdam», «Axşam», «Əməl» mətbu orqanlarında əsərə yüksək qiymət verildi.

M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycanla da əlaqəsini kəsməmişdi. 20-ci illərdə Azərbaycandakı dostlarına göndərdiyi bir tarixi müraciətdə yazırdı: «Əziz yurddaşlar! Bu məktub sizə kifayət qədər vacib bir məqamda yazılır. Bununla əlaqədar bildirmək istəyirəm ki, ölkə daxilində sizin qarşınızda tarixi vəzifə durur. Bunlar təxminən aşağıdakılardır: 1. İlk növbədə təşkilatın daxili nizam-intizamına fikir vermək və bütün ölkə üzrə xırda özəklər yaratmaq. 2. Azərbaycanda gedən proseslərlə və təşkilatların vəziyyəti ilə Xarici Büronu müntəzəm şəkildə məlumatlandırmaq. 3. Xalqın milli istiqlaliyyətinə olan ümidinin bir az da itirilməməsi üçün müxtəlif təbəqələr və zümrələr arasında təbliğatı gücləndirmək. 4. Yerli kommunistlərdən Moskva əleyhinə maksimum dərəcədə istifadə etməyə çalışmaq... Yurddaşlar, bu qanlı yollarla irəliləyərək, biz azadlıq yolunda şəhid olmuş yoldaşlarımızı bir an belə unutmadan çalışmalıyıq. Hamı bilməlidir ki, azadlığın gələcəyi gün uzaqda deyil.

Yoldaşlıq və dostluq salamı ilə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə» ¹⁶⁸.

Bu illərdə M. Ə. Rəsulzadə «Yeni Qafqasiya» (1923-cü ildən), «Azəri Türk» (1928-ci ildən), «Odlu Yurd» (1929-cu ildən) jurnallarını nəşr etdirib milli mücadilənin təbliğatını qaynaqlandırırırdı.

M. Ə. Rəsulzadənin Türkiyədəki fəaliyyətini iki dövrə bölmək olar. Birinci dövr 1922-1931-ci illəri əhatə edir; İkinci dövr isə 1948-ci ildən başlayır. Hər iki dövrdə o, böyük çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Mühacirət həyatının ağır şərtləri daxilində mübarizə aparmaq, maddi imkansızlıq, yurdsuzluq kimi çətinliklər içərisində yaşamaq və nəhayət kənar ölkə daxilində (Türkiyə olsun, yaxud Avropa ölkələri) siyasi mücadiləyə uyğunlaşmaq çox çətin idi. Buraya

nəhəng bir imperiya maşınının - Sovetlər Birliyinin təsirini də əlavə etsək, onda M. Ə. Rəsulzadə və başqa mühacirlərin vəziyyəti daha aydın olar.

M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Bulunduğumuz mühacirət şərtləri daxilində, Azərbaycan davası naminə birləşmək, milli davanı yaşatmış və yaşadan fikir sistem və nümayəndələrinə hörmət etməklə olur. Bunun üçün hər türlü kiçik hesablardan və hisslərdən sıyrılaraq fikrə önəm vermək lazımdır»¹⁶⁹.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanlı mühacirlər arasında - xüsusən İstanbul (M. Ə. Rəsulzadə) və Paris qrupu (C. Hacıbəyli, Ə. Şeyxülislamov) arasında müəyyən narazılıqlar vardı və bu narazılıqlar Azərbaycan probleminin bir mərkəzdən idarə olunmasına maneçilik törədirdi. Yəni bu parçalanma ümumi iş ciddi zərbələr vururdu. Vəziyyəti qaydaya salmaq üçün M. Ə. Rəsulzadə 1928-ci ildə Parisə gedərək, orada Ə. Topçubaşov, C. Hacıbəyli və Ə. Şeyxülislamovla görüşür və «Bir mərkəzdən idarə» prinsipi üzrə razılığa gəlirlər.

Təsadüfi deyildi ki, 1934-cü ildə Qafqaz Konfederasiyası aktını Azərbaycan adından M. Ə. Rəsulzadə ilə Əli Mərdan bəy Topçubaşov birgə imzaladılar. M. Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, bu sazişin imzalanmasından «Ə. Topçubaşov çox məmnundu». Bu bir daha sübut edirdi ki, hər iki şəxsiyyət böyük ideallar uğrunda mücadilə etmişlər.

1934-cü ildə vəfat edən Ə. Topçubaşov üçün M. Ə. Rəsulzadə «Qurtuluş» dərgisində bu sözləri yazmışdı: «Bir millətin siyasi tarixində bu dərəcədə mühüm və davamlı bir yer tutan adam üçün «öldü» deyərlərsə, inanmayınız.

- Əli Mərdan bəy ölməmişdir!»¹⁷⁰.

Bəzi mühacirlər isə bu görkəmli şəxsiyyətlər arasında narazılıq salmağa cəhd edirdilər. «Milli dövlətin Əli Mərdan bəy kimi qiymətli dövlət adamımızın əlindən alınub M. Emin bəyə verilməsinə»¹⁷¹ etirazları ilə çıxışlar edirdilər.

Bu fikrin davamı olaraq, qeyd edək ki, yalnız ayrı-ayrı mühacirlər və qrupları ilə müsavətçilər arasında deyil, eyni zamanda mühacirətdəki müsavətçilərin öz daxilində də ziddiyyətlər, ümumi məqsəddən uzaqlaşmalar vardı. M. Ə. Rəsulzadə buna qarşı ciddi mübarizə edirdi. Bu məqsədlə 1934-cü ildə özünün «Şəfəbəyçilik» kitabını yazdı və Şəfəbəyçilərə ciddi cavab verdi. O, bildirdi ki, «Şəfəbəyçilik» yalnız bir şəxsə aid deyildir, bu «milli Azərbaycan hərəkatına qarşı atılan şübhəli intriqlər»dir¹⁷². Çünki, bolşeviklərin başlıca məqsədi mühacirəti dağıtmaq, onu çəkişmələrə sövq edib ümumi mücadilədən çəkəndirməkdir. Unudulmamalıdır ki, mühacirət Azərbaycan daxilindəki mübarizəni daima qüvvətləndirən bir qaynaqdır.

M. Ə. Rəsulzadə təəssüflə bildirirdi: «Yetər ki, biz - bizə düşmən olmayalım; yetər ki, hürriyyət və istiqlal eşqi ilə yanan biz məfkurəçilər xeyir ilə şəri ayırd edəlim»¹⁷³.

Lakin Ş. Rüstəmbəylinin Müsavat daxilində apardığı iş əsl pozuculuq idi, və M.Ə.Rəsulzadə bu hallarla mübarizəni «milli bərc» sayırdı.

Ş. Rüstəmbəyli hələ 1925-ci ildən M. Ə. Rəsulzadəyə qarşı hücumlara başlamışdı. 1927-ci ildə belə bir hadisə baş vermişdi: Ş. Rüstəmbəyli ilə X. Xasməmmədov Müsavat Partiyası nizam və qaydalarına tabe olmaqdan imtina edərək müstəqil çalışacaqlarını bildirmişdilər. Bu işə partiya üzvləri arasında ciddi narazılığa səbəb olmuşdu. Sayı 25-i keçən müsavətcilər onların bu hərəkətlərini pisləyən kəskin bir qərar çıxarmışdılar. Vəziyyəti belə görə Ş. Rüstəmbəyli ilə X. Xasməmmədov tez fikirlərini dəyişmiş və Partiya Mərkəzinin bütün qərarlarına sadiq qalacaqlarını bildirmişdilər.

1928-ci ildə Ş. Rüstəmbəyli, X. Xasməmmədov və Sadiq bəy (bu dəfə Sadiq bəy də onlara qoşulmuşdu) yenidən Partiya və Milli Mərkəz daxilində gərginlik yaratdılar. Səbəb isə M. Ə. Rəsulzadənin Parisə gedib Ə. Topçubaşovla danışıqlar aparması, oradakı Azərbaycan nümayəndə heyəti ilə bir araya gəlməsi idi. Ş. Rüstəmbəyli bu normal razılaşmanı belə yozurdu: «Emin bəy Əlimərdan bəyə təslim olmuşdur»¹⁷⁴.

Belə bir vaxtda Mirzə Bala ilə Sadiq bəyin münasibətləri kəskinləşmiş, Abbas bəy xəzinədarlıq işindən uzaqlaşmış, Polşada olan M. Vəkilovla əlaqələr kəsilmişdi. M. Ə. Rəsulzadə vəziyyəti düzəltmək məqsədi ilə və mövcud böhrandan təşkilatı xilas üçün yeni Partiya Mərkəzi (yəni Divan, rəhbərlik) yaratmaq qərarını verdi. Yeni Mərkəz mövcud partiya mərkəzlərinin təmsilçilərindən ibarət olmalı idi. Əksəriyyətin razılığına baxmayaraq Şəfi bəy, Xəlil bəy və Sadiq bəy əks mövqə tutdular. Tezliklə partiya əleyhinə işə başladılar.

Növbəti hücumlardan biri M.Ə.Rəsulzadəni ləkələmək, onu nüfuzdan salmağa göstərilən cəhdlər idi. Milli Mərkəzə aid pulları bərc şəklində və qaytarmaq şərtilə müəyyən məbləğdə götürən Şəfi bəylə Xəlil bəy M. Ə. Rəsulzadənin də adını bu xoşagəlməz işdə hallandırmaq istəyirdilər. Guya ki, «Emin bəy İrana ayrılan pulları özündə saxlayır». Lakin onların bu cəhdləri də baş tutmamışdı. Məlum olub ki, M. Ə. Rəsulzadə ayrılan pulları vaxtında İrana göndərmiş və bu haqda təsdiqləyici sənədlər vardır.

Mühacirətdəki ayrı-ayrı şəxslər sonrakı mübarizələrində də bu «xəstəliyin» ayrı-ayrı təzahürlərini daim məhv etmək məcburiyyətində qalırdılar. İstər ikinci dünya hərbində, istərsə də sonrakı illərdə Müsavatın, Azərbaycan Milli Mərkəzinin, onun lideri M. Ə. Rəsulzadənin ünvanına haqsız hücumlar təşkil olunurdu. Bu hücumu edənlərin çoxu ya «mənəmlilik, birincilik, liderlik» iddiasına düşür, ya da müqəddəs «Azərbaycan davası»nın mənə və əhəmiyyətini anlamamaqda xətalara yol verirdilər.

1952-ci ilin iyulunda Münhendə çıxan «Azərbaycan Milli Birliyi»nin orqanı olan «Azərbaycan» jurnalında «Acı həqiqətlər» başlıqlı bir məktub dərc

olunmuşdu. Bu məktubu yeddi azərbaycanlı imzalamışdı. Ş. Rüstəmbəylinin də imzası olan bu məktubda yenə Müsavata və M. Ə. Rəsulzadəyə haqsız hücumlar vardı. Guya Müsavat Partiyası 1934-cü ildən parçalanıb. Artıq həmin vaxtdan əvvəlki nüfuzlu Müsavat yoxdur. M. Ə. Rəsulzadə yalnız öz adından danışa bilər. O, keçmiş tarixi təhrif edir. Onun «Azərbaycan Milli Şurasının nümayəndəsi» kimi heç bir səlahiyyəti yoxdur. Qəribədir ki, məktubu imzalayanlar az qala Azərbaycan İstiqlalının mahiyyətini azaltmağa çalışırdılar. Yəni ki, 1918-ci ilin 26 mayında Zaqafqaziya Seymi buraxılmış, Seymin Türk fraksiyası, rəhmətlik həkim Həsən Ağaoğlunun sədrliyi ilə Tiflisin «Orient» otelinə toplaşmış «Milli Şura» yaradıldığını elan etmiş və Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında bəyannaməni hazırlayıb bütün dünyaya bildirmişlər. Bu Şura (fraksiya) hökumət yaratmaq məqsədi ilə Gəncəyə gəldikdən sonra bir saatlıq iclas keçirmiş, bununla işini bitirmişdir. Milli Şuranın məhz bu bir saatlıq iclasında M. Ə. Rəsulzadə sədrlik etmişdir. Bəs onda hansı haqla M. Ə. Rəsulzadə özünü «Milli Şuranın sədri adlandırır? Onun ətrafındakılar isə iclaslarda M. Ə. Rəsulzadəni «Azərbaycan Milli Respublikası»nın prezidenti kimi təqdim edirlər¹⁷⁵.

Bu kimi «ittihamların» Azərbaycan milli istiqlal davasını yürüdən bir təşkilata və çox ağır şəraitdə mücadilə edən M. Ə. Rəsulzadəyə ünvanlanması haqsızlıq idi.

M. Ə. Rəsulzadənin vəziyyətdən narahatlığı onunla bağlı idi ki, bu hərəkətlər Azərbaycanda bolşevikləri fəallaşdırır, yerlərdəki istiqlal məfkurəsi ilə mübarizə edənlərə mənfi təsir göstərirdi.

Sovet hökuməti bütün gücü ilə mühacirətdəki qüvvələri dağıtmağa, parçalamağa çalışırdı. 1932-ci ilin 17 yanvar tarixində Azərbaycan Kommunist Partiyası daxilə və xaricdəki istiqlalçılarla mübarizəyə imkan verən qərar qəbul etmiş və mühacirəti dağıtmaq üçün bolşeviklərin xaricdəki adamlarına göndərdikləri bir təlimat da aşkarlanmış, Berlində çıxan «Naş vek» qəzetində nəşr olunmuşdu. Həmin təlimatı «İstiqlal» qəzeti də özünün 1932-ci il 5 sayılı nüsxəsində çap etmişdi¹⁷⁶.

Moskvadan göndərilən təlimatda deyilirdi: «Bütün mövcud mühacir təşkilatlarına soxularaq, təşkilat daxilində nifaq yaratmaq surətilə ya təşkilatı tamamilə pozmalı, yaxud da müxtəlif parçalara ayrılmasına səy göstərməli»¹⁷⁷.

M. Ə. Rəsulzadəni «Şəfibəyçiliyin» mahiyyətini açmağa vadar edən və onlarla mübarizəyə gətirən başlıca səbəblərdən biri məhz yuxarıdakı şərtlərin mövcudluğu idi.

M. Ə. Rəsulzadəyə qarşı müxalifət mövqeyində dayanan tanınmış Azərbaycan mühacirlərindən Fuad Əmircanın sonrakı etirafları və tutduğu mövqə deyilənləri təsdiqləyir.

F.Əmircan sonralar M. Ə. Rəsulzadəyə aid tutduğu yanlış mövqeyi belə açıqlayırdı: «Mən vaxtı ilə M. Ə. Rəsulzadənin mühacirətdəki taktikalarını doğru anlamadığım üçün onlarla uyuşa bilmirdim. Özləri ilə şiddətli qələm münaqişələrinə girdiyim və hətta taktikaları əleyhinə söz söylədiyim zamanlar belə, vətənpərvərliklərini və milli davada möhkəm durduqlarını əsla inkar etmədiyimi bir çox kimsələr məndən duymuşlardır»¹⁷⁸.

Azərbaycan Milli Qurtuluş hərəkatının böyük ideoloqu M.Ə.Rəsulzadənin istiqlal tariximizdə gördüyü ən böyük xidmət Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi davasını elmi və sistemli şəkildə aparan mətbuat orqanlarını yaratmasıdır.

M. B. Məmmədzadə yazırdı: «Çünki o, (yəni M. Ə. Rəsulzadə - N. Y.) mətbuatın nə kimi bir qüvvə olduğunu yüksək qiymətləndirirdi... Mətbuat aydınlaşdırma ilə birlikdə fikirləri və beyinləri bir ideal ətrafında birləşdirmək, təbiiyə və sövq etmək qüdrətinə də malikdir»¹⁷⁹.

Əslində Azərbaycan Mühacirət mətbuatının yaranma tarixi məhz 1923-cü il sentyabrın 26-dan - «Yeni Qafqasiya» jurnalının nəşr vaxtından başlanır¹⁸⁰.

Jurnal ayda iki dəfə - hər on beş gündən bir nəşr olunurdu. İllik qiyməti 120 quruş, altı aylığı 60 quruş, xaricdə bir nüsxəsi beş quruş idi. Ədəbi-ictimai və siyasi yazılara üstünlük verirdi.

Jurnalın ilk sayında M. Ə. Rəsulzadənin «Atəş çalan Prometey» yazısı çap olundu. M. Ə. Rəsulzadə elə ilk məqaləsindəcə jurnalın başlıca məramnaməsini belə müəyyənləşdirdi: «Mövzumuzu düşünərkən Qafqasiya, bu gözəl məmləkət bəhri-xəzər ilə Qara dəniz arasındakı bu tarix bərzəx, əski yunanların «altun-yük» deyə təbliğ etdikləri bu zəngin ölkə gözümüzün önündə canlandı. Prometeyi didən xunxar quş bir əsrdən bəri Qafqasiyanın köksünü didən və ciyərini parçalayan Rusiya imperiyası doğrusu, dəxi bir qartal deyilmidir?»¹⁸¹.

«Yeni Qafqasiya» Azərbaycanda baş verən hadisələr haqqında geniş məlumatlar verirdi. Jurnalda çap olunan yazılardan: («Millətərvərlik nəfi») Bakıdan alınan son məlumata nəzərən millətərvər təşkilata mənsub olmaq töhməti ilə məhbus olanlar hələ təhti-tövqifdə bulunub dürlü zülm və işgəncələrə məruz bulunmaqdadırlar»¹⁸².

Digər bir yazıda isə məlumat verilir: («Azərbaycan partizanları»). Aldığımız məktublardan Azərbaycan dağlarının Sovet hökumətini tanımayan, kommunist məmurlarını təqibdən zövq alan bir taqım partizanalara məskun olduğu bildirilməkdədir¹⁸³. Başqa bir yazıda həbsxana işgəncələri çəkən yurddaşlarımızın acı taleyindən xəbər verilir: («Azərbaycan millətərvərləri») Türk millətərvər «Müsavət» xalq fırqəsinə intisablarından mənsubları dolayı çox aylardan bəri Bakı həbsxanalarında min dürlü işgəncələrə məruz qalan azəri gənclərindən bir qismi daxili Rusiya həbsxanalarına sürülmüşlərdir»¹⁸⁴.

«Yeni Qafqasiya» dərgisi 1927-ci ildə «27 Aprel» - Azərbaycanın işğal günü münasibətilə xüsusi buraxılış hazırladı ¹⁸⁵. Həmin buraxılışda M. Ə. Rəsulzadənin «Böyük faciə» adlı məqaləsi dərc edildi. O, yazırdı: «Böyük faciə! İştə türk müvərrixinin (tarixçisinin) bundan tam 7 sənə əvvəl Bakıda vüqu bulan hadisəyə verəcəyi ən müvafiq bir ism.

Yüz sənəlik bir əsarət, bu dövrdə yaşanan tarixin müxtəlif həyat səhifələri, məhkumiyət və əsarət! Hər dürlü hüriyyət və istiqlal təsəvvürlərini xatir və xəyaldan silən ümitsiz günlər, rus səltənətinin sarsılmaz təsəvvür olunan əzəmət və dəhşətinə qarşı qaranlıq yas və novmidi (yuxusu), acı müqəddərənə təlimiyət dövrünün öz ağasından mütəvəllid bir təsirlə bu acını duymamaq bədbəxtliyi!

Zaman keçiyor. Çar idarəsi sarsılıyor. Əsrin fikirlər üzərində təsir yapan hakim şüarları Rusiya əsarəti altında yaşayan millətlərə qədəri-əks ediyor. Böyük hərəkət başlıyor. Bu hərəkətdən mütəəssir olan Azərbaycan türkü də kəndisini (özünü) bir millət olaraq hiss ediyor. Türk mədəniyyət və milliyətçiliyinin cərəyan və inkişafı nisbətində Azərbaycanda siyasi istiqlal fikir və qayəsi də qüvvətləniyor. Azərbaycan xalqı xilas gününü bəklıyor» ¹⁸⁶.

«Yeni Qafqasiya»da dərc olunan yazılar sovet işğalı altında qalan Azərbaycanın faciələrindən, müstəmləkə rejiminin mövcudluğundan bəhs edirdi. «Yeni Qafqasiya» Sovetlər Birliyinin bu məmləkətdə apardığı siyasəti pisləyir, onun əsl simasını açıb göstərirdi. «Yeni Qafqasiya» yalnız Türkiyədə deyil, eləcə də İranda, Misirdə, Əfqanıstanda yayılır, geniş maraq doğururdu. Jurnal gizli yolla Azərbaycana gətirilir, camaat arasında yayılırdı. «Yeni Qafqasiya»ya qarşı bütövlükdə sovet təbliğət şəbəkəsi işləyirdi. «Pravda», «Qızıl Orenburq» kimi qəzetlər, «Noviy Vostok» elmi orqanı «Yeni Qafqasiya»dakı yazıları təkzibə çalışsalar da bir fayda olmamışdı.

«Yeni Qafqasiya»nın diqqətli bir dərgi olduğunu M. B. Məmmədzadə belə yazırdı: «Yeni Qafqasiya» Azərbaycan mühitindən başqa Türkiyə milli dairələrində də rəğbətlə qarşılanırdı. Belə ki, Türk Ocaqları Mərkəzi Heyəti özünün bütün şöbələri üçün «Yeni Qafqasiya»ya abunə olmaq surətilə davamızı qüvvətləndirmiş olurdu» ¹⁸⁷.

Sovet hökuməti hər vasitə ilə «Yeni Qafqasiya»nı bağlamağa çalışırdı. Hələ 1925-ci ildə Sovetlər Birliyinin o zamankı Xarici İşlər Komissarı Çiçerin Bakıda çıxış edərkən demişdi: «Son zamanlar müsavətçilərin Türkiyədəki fəaliyyətlərinin artdığını qeyd etməmək olmaz. Biz dəfələrlə Türkiyə hökumətinə müraciət edərək Sovet hökuməti əleyhinə yürüdülmən bu dözülməsi mümkün olmayan intriqalara etiraz etdik və nəhayət xitam verilməsini tələb etdik» ¹⁸⁸.

M. Ə. Rəsulzadə «Yeni Qafqasiya»ya göstərilən təzyiqlərə baxmayaraq, mətbu nəşri eyni güc və qətiyyətlə çap edirdi. Həmin vaxtlar bir Azəri Türkü

yanına gəlib ona: «Yeni Qafqasiya» nəşrini dayandırarsa və o bolşeviklər əleyhinə çalışmazsa, mühacirlərin Azərbaycana qayıtması mümkün ola bilər» demişdi. M. Ə. Rəsulzadə isə həmin adama belə cavab vermişdi: «Mənzur Davudlara söylərsən ki, son qızıl rus nəfəri Poylu stansiyasını keçincə «Yeni Qafqasiya»nın da son nüsxəsi çıxacağını sizə təmin edərim»¹⁸⁹.

Türkiyə dövlətinin də Sovetlər Birliyinin təzyiqi ilə müsavətlərə təzyiqi artır, siyasi-mətbu fəaliyyətləri məhdudlaşdırılırdı. Türkiyəni bu addımı atmağa məcbur edən şübhəsiz ki, özünün düşdüyü mürəkkəb vəziyyət və Sovetlər Birliyinin köməyinə ciddi ehtiyacının olması zərurəti idi. İmperialist ölkələri həlqəsində qalan Türkiyə hələ 1920-ci ilin 26 aprelindən (K. Atatürkün Leninə göndərdiyi məlum məktubundan) bolşeviklərlə münasibətin tarazlaşmasına çalışırdı. Türkiyəni həlqədə saxlayan ölkələrlə Rusiyanın da münasibətinin pisliyi Türkiyə ilə Rusiyanı eyni mövqeyə yaxınlaşdırırdı. Bunun nəticəsi idi ki, 1921-ci il martın 16-da Moskvada RSFSR-lə Türkiyə arasında dostluq və qardaşlıq haqqında müddətsiz müqavilə imzalandı. Həmin il oktyabrın 13-də eyni məzmunlu müqaviləni Türkiyə Sovet Azərbaycanı, Sovet Gürcüstanı, Sovet Ermənistanı ilə də bağladı¹⁹⁰.

1925-ci ildə Sovetlər Birliyi ilə Türkiyə arasında üç il müddətinə hücum etməmək və neytrallıq haqqında daha bir müqavilə imzalandı. Hələ 1922-ci ilin aprelində Ankaradakı sovet səfiri S. İ. Aralov Türkiyənin Xarici İşlər Komissarı Yusif Kamal bəyin Avropa səfərindən təəssüratını belə izah edirdi ki, «Sovet hökumətinin hesabına Türkiyənin nüfuzu artmışdır».

Nəhayət, 1927-ci ildə Sovet dövlətinin təzyiqi ilə Türkiyə hökuməti «Yeni Qafqasiya»nın nəşrini yasaqladı. «Yeni Qafqasiya»nın nəşri dayandırıldıqdan sonra M. Ə. Rəsulzadə böyük cəhdlərlə «Azəri Türk» jurnalının çapına nail oldu. Jurnal 1928-ci ildə İstanbulda, Sultan Əhməddə nəşr olundu. Jurnalın abunə şəraiti: illiyi 200 quruş, altı aylığı 110 quruş, bir nüsxəsi 10 quruş, xaricdə bir nüsxəsi 10 quruş; jurnal on beş gündən bir çap olunurdu. Ədəbi-ictimai, elmi və siyasi, milliyətçi bir məcmuə idi. Jurnalın məsul müdiri Məmməd Sadiq idi. Jurnalın baş məqaləsi «Tutacağımız yol» adlanırdı. Məqalənin müəllifi M. Ə. Rəsulzadə idi. O, yazırdı: «Gedəcəyimiz yol əski zaman şairlərinin iftixar etdikləri kimi «Rəhi-narəbdə» (getməyən yol) deyildir. Əksinə, bu yol çox müşkül və tikanlı olmaqla bərabər, gedilmiş şanlı bir yoldur. Bu haqq yolu və millət yoludur. Bir yol ki, müasir şərq hal-hazırda o yolla salih olmuşdur. Bir yol ki, sabit Rusiya imperatorluğu daxilində yaşayan məşhurlar millətlər, dənə o yola girmişlərdir. Bir yol ki, milliyət hədəfi istiqaldır!»¹⁹¹.

«Azəri Türk» əslində «Yeni Qafqasiya»nın yolunu davam etdirib, onun proqramı ilə təbliğat kursunu müəyyənləşdirdi. «Azəri-Türk» yazırdı: «Bakıda

çörək, süd, şəkər tapılmadığı kimi, dünyanın ən zəngin petrol mənbələrinə malik bulunan Bakıda qaz bulunmur»¹⁹².

Başqa bir yazıda, «Rusiya əhvalı» adlı məqaləsində isə qeyd edirdi: «Aclıq, səfalət, hər tərəfdə hökmünü sürür. Vilayətlərə ezam edilən kommunist propaqandaçılarını artıq xalq dinləmir. Kəndli və fəhlə sinfi: «yetər, artıq bizi qandırmayınız!» deyər ictimialarda olan kommunistlərə qarşı çıxır və içlərindən qovurlar («Rusiya əhvalı»)»¹⁹³.

«Azəri Türk» gizli yollarla Azərbaycana gətirilir, xalq arasında yayılırdı.

1929-cu il martın 1-də M. Ə. Rəsulzadə daha bir mətbu orqanın - «Odlu Yurd»un nəşrinə başladı. Milli hərəkata güc verməyə, bolşevizmlə mücadiləni şiddətləndirməyə yönələn «Odlu Yurd» oxucuların böyük marağına səbəb oldu. Dərginin ilk sayında M. Ə. Rəsulzadənin «Çöhrəmiz» adlı məqaləsi çap olundu: «Odlu Yurd!» Bu iki söz türkçə kəlmənin - «Azərbaycanın müqabil olduğunu söylərsək, məsələ yarı-yarıya anlaşılıb olur. Yarı-yarıya deyirik, çünki hal-hazırda bir deyil, iki Azərbaycan vardır. Rus istilasına pərdəlik rolunu oynayan «qızıl Azərbaycan» ilə qəlbində hüriyyət və istiqlalın sönməz odunu daşıyan milli Azərbaycan!.. Milli Azərbaycan bayrağı - işdə bizim çöhrəmiz!.. Milli hakimiyyət uğrunda çarpışan, çalınmış istiqlalını geriyyə almaq üçün çalışan bir millət çöhrəsi!»¹⁹⁴.

«Odlu Yurd» jurnalında Azərbaycanın istismar olunub Rusiyaya daşınan neftindən, qazından, digər sərvətlərindən də məlumatlar çap edilirdi. «Odlu Yurd»da «Qanlı icraatlar», «Salyan süngüsü», «Kollektivləşmənin səmərəsi», «Həbslərin səbəbi», «Solovkidə», «Kommunistləri öldürülər» başlığı altında verilən yazılarda Azərbaycanın ümumi vəziyyəti, sovetlərin işğalı ilə bağlı müstəqil və azad yaşamaq haqqında məhrumluğu göstərilirdi.

«Odlu Yurd»un 1931-ci il 3 sayılı nüsxəsində Mirzə Bala Məmmədzadənin «Azərbaycan dövləti» adlı maraqlı tarixi yazısı da dərc olundu: «Bir millət ya yetişmişdir, öz haqqına müdrikdir, müştərək milli bir şüura malikdir və yaxud əksinə olaraq daha ölgün ictimai bir üzviyyət halına gəlməmişdir»¹⁹⁵.

1932-ci il yanvarın 10-dan M. Ə. Rəsulzadə Berlində «İstiqlal» qəzetinin nəşrinə başladı. Qəzetin ilk səhifəsində M. Ə. Rəsulzadənin «Kəsilməyən səs» məqaləsi çap olundu:

«Mütəailənizə təqdim olunan bu qəzet müqəddəs bir mübarizənin müdafiəçisi üçün yüksələn bir səsi mədəniyyət dünyasına çatdırmaq üçün nəşr olunur. Milli Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin səsi! - Budur bizi həyəcanlandıran səs!»¹⁹⁶.

M. Ə. Rəsulzadə Türkiyədə fəaliyyətlərinə imkan verilmədiyinə bərk təəssüflənir, Azərbaycan istiqlalçılıq məfkurəsi səsinin boğulmasından narazılıq edir, bildirirdi ki, bu iş qardaş Türkiyənin əli ilə edilmişdir. M. Ə. Rəsulzadə

təəssüflə yazırdı: «Heyf bu dövrə». M. Ə. Rəsulzadə bunlara baxmayaraq Atatürkə münasibətini dəyişmədi, onun ölkəsinin məcburiyyətdən bu addımı atdığını qəbul edir və Atatürk haqqında yazırdı: «eyni zamanda qurtulan şərqi simvoludur»¹⁹⁷.

1934-cü ilin noyabr ayından başlayaraq M. Ə. Rəsulzadə Berlində «Qurtuluş» jurnalını nəşr etdi. «Qurtuluş» aylıq məcmuəsi «insanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal» şüarı ilə çıxırdı. Azərbaycan milli Qurtuluş hərəkatının orqanı olan «Qurtuluş» məcmuəsi Berlində, Çarlottenburq-2 ünvanında çap olunurdu.

Məcmuənin ilk sayında Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi Ə. Topçubaşovun ölümü münasibəti ilə redaksiyanın matəm yazısı və M. Ə. Rəsulzadənin tanınmış şəxsiyyətə həsr etdiyi məqaləsi verilmişdir. «Qurtuluş» yazırdı: «Cənab mərasimində Parisdə mövcud bütün azərbaycanlılarla Qafqaziyahlılardan başqa Ukrayna, Türküstan istiqlalçı kazakları kimi Rusiyadan ayrılmaq istəyən milli koloniyaların da bir çox nümayəndələri hazır dayanmışdılar»¹⁹⁸.

«Qurtuluş» jurnalındakı Azərbaycanla bağlı məlumatlar ən çox sovetlər birliyində rusca çap olunan qəzətlərdən götürülürdü. Məlumatlar haqqında verilən yazıda qeyd edilirdi ki, Gəncə şəhərinin adını dəyişib Kirovabad qoyublar. Bu göstərir ki, bolşeviklər Azərbaycanda çar imperiyasının siyasətini yürüdür. Çünki çar imperiyası Gəncəni işğal edəndə adını dəyişib Yelizavetpol qoymuşdu. Tarix yenə təkrar olunurdu. «Qurtuluş»da çap olunan «Kolxozlarda yangın», «Oğru müdir», «Azərbaycan tarixi» başlıqlı yazılarda Azərbaycan həyatının müxtəlif sahələrinə aid məlumatlar verilirdi. «Qışımı, yazımı?» yazısında deyilir: «Azərbaycan sovetlərinin 8-ci qurultayında Rəhmanov demişdir: «Sənayemizdə anekdotik bir hal vardır, qış paltarlarını qışda, yaz paltarlarını isə yazda vermək əvəzinə, əksinə olur. Məsələn, Azərbaycan paltar sənayesi bu il qışın əvvəlində satışa 25.000 yaz paltarı vermişdi»¹⁹⁹.

M. Ə. Rəsulzadə 1936-cı ilin sentyabrından Polşada «Müsavat Bülleteni»ni nəşr etdirir²⁰⁰. «Bülleten»in saylarında daha çox nəzəri məsələlərə, problemlərə, ideoloji araşdırmalara üstünlük verilirdi. Məsələn, «Bülleten»in 1937-ci ildə çıxan 2-ci sayında, M. Ə. Rəsulzadənin «Milli mücadilədə sosial şüarlar»²⁰¹.

Mirzə Balanın «Milli Birlik baxımından əski və yeni proqramlarımız»²⁰², A.Azərtəkinin «Bizə görə Milli Birlik»²⁰³ yazıları məzmunlu və aktual idi. «Bülleten»in sonuncu - dördüncü sayı 1962-ci ildə Almaniyada - Münhendə çap edilmişdi²⁰⁴.

«Azərbaycan» jurnalının nəşri M. Ə. Rəsulzadənin mühüm xidmətlərindən biridir. 1952-ci il aprelin 1-də o, Azərbaycan Kültür Dərnəyinin orqanı olan «Azərbaycan» jurnalının ilk sayını nəşr etdirdi. Dərginin ilk nüsxəsinin üz qabığında bu sözlər yazılmışdı: «Birlik dirilikdir», «Türkləşmək, islamaşmaq, müasirləşmək». Jurnalın üz səhifəsində Azərbaycanın xəritəsi verilmişdi.

«Azərbaycan məcmuəsi Anafartalar caddəsində - Azərbaycan Kültür Dərnəyinin yerləşdiyi binada çıxarılırdı. Qiyməti 25 quruş idi.

Jurnalın ilk sayında M. Ə. Rəsulzadənin Azərbaycanın tarixindən, ümumi vəziyyətindən bəhs edən yazısı verilib: «Doğuda Xəzər dənizi, quzey Qafqaziya, Bakıda Gürcüstan ilə Ermənistan və güneydə İran ilə sərhəddir. Başlı qarlı dağlarla, bəzi yerlərində okean səthindən aşağıda yerləşən burası türlü bitkilərlə, heyvanlar baxımından çox çeşidli bir mənzərəyə malikdir»²⁰⁵.

«Azərbaycan» jurnalı Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, musiqisi, adət və ənənəsi ilə bağlı çoxlu sayda yazılar çap etdirirdi. M. Ə. Rəsulzadənin, M. B. Məmmədzadənin, Ə. V. Yurdsevərin, K. Odərin, M. Kəngərlinin, C. Ünalın, Ə. Qaracanın Azərbaycan həqiqətləri ilə bağlı yazıları böyük maraq doğurdu. «Azərbaycan» jurnalı bu günədək Ankarada nəşrini davam etdirir.

M. Ə. Rəsulzadə nəşr etdirdiyi mətbuat orqanlarının əsas proqram istiqamətinin ana xəttini aşağıdakılar təşkil edirdi: «1. Milli dövlət ideyalarının təbliği və itirilmiş Azərbaycan müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizə. 2. Bolşevizmin tənqidi, Sovet hökumətinin müstəmləkə formalı milli siyasətinin ifşası. 3. Ölkənin rus bolşevik işğalında qalan gündəlik ictimai-siyasi fəaliyyətinin təhlili və dəyişən vəziyyətə uyğun mübarizə şüarlarını müəyyən edən təkliflərin irəli sürülməsi. 4. Milli-inqilabi siyasət ruhunda olan radikal-siyasi dünyagörüşünün inkişafı və yayılması. 5. Sovet mətbuatının tənqidi və onunla polemika»²⁰⁶.

M. Ə. Rəsulzadənin mühacirətdəki fəaliyyətinin mühüm bir dövrü də Polşada keçmişdir. 1932-ci ilin əvvəllərində o, Polşaya gəlmişdi. M. Ə. Rəsulzadənin Polşa hökumətində nüfuzu və şəxsi əlaqələrinin olması da bu işdə mühüm rol oynamışdır. Digər tərəfdən Polşa ilə Azərbaycan arasında tarixən sıx münasibətlər olmuşdur. Bu tarixi bağlılıq haqqında M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: «Bu münasibətlər üç əsasla söykənir: Azərbaycanın Qafqaz xalqları ailəsinə mənsubluğu, xüsusilə ölkənin türklər tərəfindən qurulması və nəhayət bu xalqın rus imperializmi tərəfindən əzilməsi»²⁰⁷.

M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycan-Polşa münasibətlərinə toxunaraq qeyd edir ki, hələ Şamilin mübarizəsi dövründən Polşanın qəhrəman oğulları Teofilin, Lapinskinin başçılığı ilə 200-dək mübariz üç ilə qədər Qafqazın azadlığı uğrunda qəhrəmanlıqla çar Rusiyasına qarşı vuruşmuşdular. 1879-cu ildə Rus-Türk müharibəsində isə igid polyak Çerkoviç Qafqaz milli-azadlıq hərəkatını dəstəkləmək üçün Polşa diviziyası formalaşdırmağı planlaşdırırdı²⁰⁸.

XIX əsrin əvvəllərində Gəncəyə hücum edən Sisyanov deyirdi: «Polyaklarla müharibədə gözəl qələbə çalıb bura gəlmişəm».

M. Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, hələ 1890-cı illərdə Menjinski familiarlı Bakı qarnizonunda olan bir hərbi polyak həkimi atamla yaxından dostluq edirdi.

Və mənə fizika və riyaziyyatdan dərs deyən polyak professor Boyçevski çarizmə qarşı böyük nifrət ruhunda idi.

XX əsrin əvvəllərindən Bakıda Polşa təşkilatları yaranmağa başladı. Bakının Polşa ilə iqtisadi əməkdaşlığı gücləndi. Bolşeviklərə qarşı aparılan istisqal mübarizəmizdə - Gəncə üsyanında həlak olanlar arasında polşalı artilleriya zabiti Stankeviç də vardı. Bu faktlar Polşa ilə Azərbaycanın tarixən dostluğunun mövcudluğunu bildirirdi.

M. Ə. Rəsulzadənin Polşanın qəhrəman oğlu Pilsudskiyə münasibəti də yüksək olub və Pilsudskinin ölümünə həsr etdiyi məqalədə qeyd edirdi: «Lehistan (Polşa - N. Y.) qaralara bürünmüş, lehlilər milli bir matəm yaşayır. Milli qəhrəman marşal Pilsudski həyata vida etmişdir. Bu böyük adam Leh vətənsverliyinin xalqa təqdis olunan parlaq bir timsalı idi»²⁰⁹.

1931-ci ildə Türkiyəni tərk etmək məcburiyyətində qalanda M. Ə. Rəsulzadəyə sığınacaq verən məhz Polşa və Almaniya oldu. M. Ə. Rəsulzadənin 1938-ci ildə Polşada Azərbaycan xalq nəşriyyatı tərəfindən polyak dilində «Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə» kitabı çap olundu. Kitaba ön sözü Şərq İnstitutunun direktoru senator Sedlitski yazmışdı.

M. Ə. Rəsulzadənin ikinci dəfə həyat qurduğu polyak qızı Vanda Marşal Pilsudskinin yaxın qohumu idi.

1939-cu ildə Sovet qoşunlarının Polşanı işğalı ilə M. Ə. Rəsulzadə ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qaldı. M. Ə. Rəsulzadə əvvəl Fransaya gedir, almanların təzyiqinin burada artdığını hiss etdikcə oradan İsveçrəyə keçdi. Almanlar 1940-cı ilin mart-iyun aylarında Fransa, Hollandiya, Belçika və digər Avropa ölkələrini də işğal etdiyindən, şəxsi dostu mühacirətdəki Polşa hökuməti Başqanı Sikorskinin dəvəti ilə qısa bir zamanda Londonda oldu. Bu məqamlarda İngiltərənin Sovetlər Birliyinə yaxınlaşma meyli güclənirdi. Bu vəziyyəti görə M. Ə. Rəsulzadə Rumıniyanın paytaxtı Buxarestə gəlib və burada fəaliyyətini davam etdirdi²¹⁰.

Aydın bir həqiqət idi ki, kommunizmlə savaşı aparən almanlar neçə illər idi ki, bu mücadiləni dayanmadan yürüdən «Müsavət»la da iş birliyinə çalışacaqdılar. Lakin hər bəş başlanğıcında almanların mövqeyi hələ aydın deyildi. Əgər Almaniya Sovetlər Birliyi üzərində qələbə qazanardısı, onda Azərbaycana münasibət necə olacaqdı? Almaniya Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi varlığını qəbul edəcəkdimi?

Qeyd edək ki, M. Ə. Rəsulzadə Hitlerin ideya və fikirlərini qəbul etmirdi və hələ 30-cu illərdə yazdığı məqalələrinin birində fikrini belə açıqlamışdı: «Daxildə və xaricdəki düşmənlərinin qənaətinə, hitlerizm, demokrasi rejiminin müxalifi olaraq iş başına gəlmiş, təsisinə başladığı idarə İtaliyada olduğu kimi, faşist diktatorluğu imiş»²¹¹.

Hitler Almaniyanın Şərq xalqlarına münasibətini aydınlaşdırmaq üçün M. Ə. Rəsulzadə Ankara və Berlindəki dostlarına təlimat verdi. Almaniyanın Türkiyə Böyük Elçisi fon Papen Ankarada Kərim Odərlə, professor Fon Mende isə Berlində Hilal Münşi ilə danışıqlar apardı. Bu danışıqların nəticələri partiya Başqanına çatdırıldı və məlum oldu ki, almanlar bu xalqları müstəqil bir dövlət halında görmək istəmirlər²¹². Belə olduqda M. Ə. Rəsulzadə tələsməyib gözləməyi qərara aldı. Lakin fon Papenin Ankaradan Alman Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi şifrələrdə mütləq olaraq M. Ə. Rəsulzadənin dəyərləndirilməsi bildirilirdi.

Qeyd edək ki, Hitler Almaniya mühacir təşkilat və qruplarla danışıqları əsasən iki nazirliyi vasitəsi ilə aparırdı: Xarici İşlər Nazirliyi və Şərq Nazirliyi. Xarici İşlər Nazirliyində bu işdə Şulenberq, Şərq Nazirliyində isə Rozenberq dayanırdı. Bəzi məqamlarda bu iki nazirliyin işi üst-üstə düşdüyündən ziddiyyətlər yaranırdı. Sonradan Rozenberq Hitlerə şikayət etmiş, o isə «xariciyyə bakanlığı»na işğal altındakı Sovetlər Birliyinin məsələləri ilə məşğul olmağı yasaqlayan bir təlimat vermişdi²¹³.

Almaniyanın Şərq Nazirliyi 1941-ci ilin iyununda yaranmışdı. Nazirlik üç bölmədən ibarət idi: 1) Siyasi; 2) İdarə; 3) İqtisadi. Siyasi bölmədəki Qafqaz şöbəsinə professor fon Mende başçılıq edirdi. Professor fon Mende Polşada olarkən çoxlu sayda türk-tatarın səhvən «aşağı təbəqə» dərəcəsinə bölünüb güllələndiyini eşitmiş və bu barədə Rozenberqə məlumat vermişdi. Rozenberq də öz növbəsində narahatlıq yaradan bu hadisəni Hitlerə çatdırmışdı. Bundan əlavə, 1942-ci ilin avqustunda sovet hərbi əsirlərinə uyğunlanacaq və onlarla ilgilmə əsasında ortaya çıxacaq məsələlərin həll edilməsi üçün «Şərq Millətləri Mənsubları Mərkəzi quruldu»²¹⁴. Mərkəzin «irtibat dairələri»ndən fərqi onda idi ki, «irtibat dairələri» təbliğat, dərgilər, öyrədici kurslarla məşğul olurdu. «Mərkəz» isə texniki yardıma nəzarət edirdi.

Almaniya hökuməti əski mühacirlərlə əlaqələr qurmağa daim cəhdlər göstərirdi. 1942-ci ilin aprelində Şulenberqin vasitəçiliyi ilə Fransada, İtaliyada, Balkanlarda, Türkiyə və İsveçrədə yaşayan bir çox millətçi-mühacirlər Berlinin məşhur «Adlon» mehmanxanasına toplaşib yığıncaq da keçirmişdilər²¹⁵.

Almanlar isə M. Ə. Rəsulzadə ilə hər vasitədə işbirliyinə çalışırdılar²¹⁶. 1942-ci il oktyabrın 7-də M. Ə. Rəsulzadə Almaniya Alman ordusu, Xarici İşlər Nazirliyi və Şərq Nazirliyi ilə işbirliyi aparmaq üçün danışıqlara başladı. Lakin Azərbaycanın müstəqilliyinin elanının alman siyasəti ilə bağlaşmadığını görüb oradan Buxarestə getdi. Almanlar onun getməsinə təəssüflənərək, qalması üçün Drezden məktəblərinin birində müəllimlik təklif etdilər. M. Ə. Rəsulzadənin prinsiplərinin dəyişməzliyini gören almanlar X. Xasməmmədov qrupu ilə dialoqa başladılar. Beləliklə, almanlar M. Ə. Rəsulzadəni danışıqlardan təcrid etdilər.

Almanlar M. Ə. Rəsulzadəni danışıqlardan təcrid etsələr də, Hilal Münşinin təmsilçiliyində Berlində bir nümayəndə qalmışdı. Almanlar isə Hitlerin göstərişi ilə komitələr yox, legionlar yaradılmasına üstünlük verirdilər. Müharibənin ilk dövrlərində legionerlərə də bir qədər şübhə ilə baxılırdı. Legionerlər qruplarına Hitlerin etinasız münasibəti də əsassız deyildi. Bu, hər şeydən əvvəl legionerlərin çoxunun sovet təhsili və əxlaqı görməsi ilə bağlı idi ki, bəzi hallarda onlar qayıdıb yenidən Sovet Ordusunun tərəfinə keçirdilər. Xüsusən ermənilərin mövqeyi daha sürüşkən idi. 1942-ci ilin əvvəllərində üsyan edən ermənilərin bu hərəkəti müqabilində Hitler başqa birliklərin də keçici olduğunu düşünmüşdü²¹⁷. Bir qrup erməni isə ukraynalıların tərəfinə, hər bə sonu yaxınlaşdıca isə fransızların tərəfinə keçmişdilər.

Vəziyyəti belə görən Hitler nəhayət, sadəcə müsəlmanlara güvənə biləcəyini söyləmişdi²¹⁸. Almanların müşahidələrinə görə, belə «sürüşkənlik» baxımından birinci yerdə ermənilər, ikinci yerdə isə Volqa tatarları ilə türkünstanlıları idi. Azərbaycanlılarla Şimali qafqazlılarda bu, çox az müşahidə olunurdu. Qeyd edək ki, hələ 1941-ci ilin dekabr ayında Rozenberq Hitlerə türk legionlarının təşkil edilməsi vacibliyini söyləmişdi. Rozenberqin plan və təklifindən razı qalan Hitler 1941-ci ilin dekabr ayının 22-də rəsmən türkünstanlı, gürcü və qafqasiyalı müsəlman legionerlərinin yaradılması əmrini vermişdi. Qafqasiyalı müsəlman legionu sonradan azərbaycanlı və Şimali qafqasiyalı legionu olmaq üzrə iki yerə ayrılmış, 1942-ci ilin baharın sonlarında isə Volqa tatarlarının legionu təşkil edilmişdi. İlk legionların qərargahı əsasən Polşada yerləşir²¹⁹. Azərbaycan legionuna əvvəlcə qrup halında başçılıq edirdilər. Abbas bəy Atamalıbəyov, Əbdürrəhman bəy Fətəlibəy-Düdənginski və Fuad Əmircan²²⁰.

Yaradılmış hərbi legionda azərbaycanlıların sayı 70 minə yaxın idi. Azərbaycan legionunda «Boz qurd», «Aslan» kimi batalyonlar da vardı. hərbi legionun «Azərbaycan»la yanaşı, «Hücum» adlı da bir qəzeti çıxırdı.

Qeyd edək ki, M. Ə. Rəsulzadə Almaniyaadan uzaqlaşdırılmasına baxmayaraq oradakı dostları ilə əlaqəsini kəsmir, fəaliyyətini davam etdirirdi. O, yazırdı: «1943-cü ildir. İkinci cahən hərbi əsnasında Alman Xariciyyə Nazirliyindən qraf fon Şulenberqin (sonradan Hitlerə yapılan sui-qəsd işi ilə ilgili olaraq edam edilən) dəvəti üzərinə Berlində idim. Milli Azərbaycan Komitəsi təşəkkül etmişdir; bu Komitə Milli Azərbaycan davasının əsaslarını alman məqamlarına qəbul etdirmək üzrə fəaliyyətə keçmişdir»²²¹.

Hitleri heç bir milli komitə maraqlandırmırdı. Bunun əvəzinə o, «təşkil olunan milli legionlarla ordu qərargahı arasında rabitə vəzifəsini görən məhdud və müəyyən işlərlə bağlı «Rabitə (irtibat) Heyətləri» qurulmasını əmr etmişdi. Azərbaycan Rabitə Heyətinin başına da mayor Fətəlibəyli gətirilmişdi²²².

M. Ə. Rəsulzadənin yaratdığı Milli Azərbaycan Komitəsi bu proqramla mübarizə aparırdı: « Azərbaycanın milli haqlarını qorumaq, vətənin xilasını və istiqlalı üçün mübarizə etmək, qafqasiyalı millətlərin dostluqları və siyasətçə bir yerdə yaşamaları üçün çalışmaq və Almaniyaya ilə sıxı surətdə işbirliyi təmin etmək»²²³.

Müsavatçıların Berlində «Milli Azərbaycan Komitəsi» yaratmağı azərbaycanlıları çox sevindirdi. Azərbaycan legionerlərinə başçılıq edənlərdən mayor Ə. Fətəlibəyli Düdənginski M. Ə. Rəsulzadəyə bu məzmununda bir məktub göndərdi: «Mərhəbə, çox möhtərəm Məhəmməd Əmin! Əziz yurdumuz Azərbaycanın yorulmaz hürriyyət mücahidi olan Sizi cəbhədəki bütün əsgərlərimiz adından salamlayıram. Qəzetimizdə «Milli Azərbaycan Komitəsi»nin təşkil olunduğunu oxudum; bu məni çox sevindirir»²²⁴.

Müharibənin sonlarına yaxın Rəsulzadənin başçılığı altında Münhendə «Azərbaycan Demokrat Birliyi» adlı cəmiyyət quruldu. Cəmiyyət Azərbaycanlı əsirlərin xilasında böyük rol oynadı.

Bir müddət sonra M. Ə. Rəsulzadənin başçılığı ilə «Türkiyə-Azərbaycan» cəmiyyəti də yaranmış və bu təşkilat üç minədək azərbaycanlının Türkiyəyə gəlməsini təmin etmişdi. O dövrdə Almaniyaya gəlmiş Misir kralı Fərruxla da əlaqə saxlanmış və o, 600-ə yaxın azərbaycanlıni özü ilə Misirə aparmışdı.

M. Ə. Rəsulzadə vəziyyətin mürəkkəbliyinə baxmayaraq, fəaliyyətini davam etdirirdi. Bunun nəticəsi olaraq M. Ə. Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə 1947-ci ildə Münhendə 33 səhifəlik «Azərbaycan tarixi» kitabçası nəşr edildi²²⁵. Kitabın çapı ilə bağlı bütün əziyyətləri M. Ə. Rəsulzadənin yaxın dostları - Əhməd Yaşad, Məhəmməd Kəngərli, Heydər Atak çəkdiilər. Kitabın nəşrinə mane olunduğundan Əhməd Yaşad əsəri Hannover şəhərində çap etmiş, ünvanı isə Münhen göstərilmişdi. «Azərbaycan Demokrat Birliyi»nin üzvləri kitabçanı Avropadakı bütün azərbaycanlılara yaydılar.

1947-ci ilin sentyabrından başda M. Ə. Rəsulzadə olmaqla əksər azərbaycanlıların Türkiyəyə qayıtmasına rəsmən icazə verildi.

M.Ə.Rəsulzadə Türkiyəyə qayıtdıqdan sonra əski legionçuların və mühacirlərin bir mərkəz ətrafına toplanmasını vacib sayırdı. Elə bu məqsədlə də o, 1949-cu ilin fevralın 1-də Ankarda Azərbaycan Kültür Dərnəyini yaratdı²²⁶. Dərnəyin ilk toplantısında doktor İbrahim Bədəl Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yaradılan qurumun Fəxri Başqanı seçildiyini elan etdi. Qeyd edək ki, M. Ə. Rəsulzadə ömrünün sonuna qədər Dərnəyin Fəxri sədri olaraq qaldı.

«Azərbaycan Kültür Dərnəyi»nin əvvəlinci maddələrində qeyd olunmuşdu: «Maddə 1. «Azərbaycan Kültür Dərnəyi» adı ilə bir dərnək qurulmuşdur. Dərnək siyasətlə uğraşmaz. Mərkəzi Ankaradadır. Şöbəsi yoxdur.

Maddə 2. Dərnəyin qayələri bunlardır: a) Azərbaycanı, onun tarixini, kultürünü araşdırmaq, işləmək və yaymaq; b) kitab, dərgi və qəzet olaraq çap etmək və mədəniyyət yığıncaqları tərtib etmək; v) möhtac Azərilərə maddi və mənəvi köməklik göstərmək»²²⁷.

Azərbaycan Kültür Dərnəyinə 18 yaşını bitirmiş hər bir türk üzv ola bilərdi. Bundan ötrü Dərnək üzvlərindən ən azı iki adam ona zəmanət verməli idi. Birinci maddədə yazılmış «Dərnək siyasətlə uğraşamaz» fikri M. Ə. Rəsulzadənin mürəkkəb bir şəraitdə Azərbaycan davasını apardığını təsdiqləyirdi. Qeyd edək ki, bu illərdə Türkiyədə mühacirlərin siyasi fəaliyyəti qadağan edilmişdi.

M.Ə.Rəsulzadənin mühacirətdəki fəaliyyətinin ən dəyərli mərhələsi məhz antisovet mübarizə blokunun yaranmasındakı xidmətidir. Məhz onun fəallığı ilə 1928-ci ildə Parisdə «Pro-metey» təşkilatı yaradılmışdı. «Prometey» təşkilatı müstəqil dövlətlərin yenidən təsisini elan etmiş və bunu başlıca hədəf olaraq tutmuşdu. Təşkilat özünün xarici siyasətini Polşanın və Avropa dövlətlərinin mənfəətlərinə uyğun yönəldirdi. «Prometey» Birliyinin olduqca sağında yer alan bəzi Qafqaz təşkilatlarının siyasi xarakteri daha dəyişik idi²²⁸.

Belə ki, keçmiş Ermənistan Xarici İşlər Naziri Arşak Camalyan və gürcü Vaçnadze mühafizəkar, dini təmələ əsaslanan Birlik qurmaq istəmişlərsə də, lakin buna nail ola bilməmişdilər. Onların «Birliyi» xristian qafqazlıları birləşdirməyə, müsəlmanları isə uzaqlaşdırmağa meylli idi.

Keçmiş Şimali Qafqaz Naziri Heydər Bammətin də mövqeyi fərqlənirdi. O da qafqazlıların antibolşevik blokunun tərəfdarı idi, lakin bunun birbaşa Türkiyəyə bağlı olmasını istəyirdi. Lakin Bammətin bu mövqeyi Kamal Atatürk və sonradan onun yerinə gələn İsmət İnönü tərəfindən qəbul edilmədikdə o, belə bir açıqlama vermişdi: «Durum və Türkiyənin bizimkindən heç bir zaman ayrılmamış olan həyati mənfəəti idarəçilərinə bizim istədiyimiz kimi hərəkətə məcbur edincəyə qədər bəkləmək zorundayıq. O gün gələcəkdir»²²⁹.

1934-cü ildən başlayaraq Heydər Bammət, Əli Qantəmirlə birgə «Qafqaz» dərgisini «Prometey»çilərə qarşı qoydular. Əvvəlcə rusca, türkçə, fransızca çıxan dərgi sonradan ingiliscə, 1937-ci ildən isə almanca çıxmağa başladı. Dərgi öz xarici siyasətini Almaniya və İtaliyaya görə uyğunlaşdırırdı. Yazı Həyəti Parisdə olan dərginin böyük miqdarı Berlində çıxırdı.

«Qafqaz»ın prometeyçilərə müxalif mövqeyini təsdiqləyən bir sübut: M. Ə. Rəsulzadəyə müxalif mövqedə dayanan X. Xasməmmədov jurnalın təmsilçisi idi. «Qafqaz»da M. Ə. Rəsulzadəyə zərbə vuran məlumatlar da çap olunurdu. Məsələn, 1934-cü ilin martında X. Xasməmmədli və S. Ağasibəyli məcmuəyə bir məktub göndərmiş və bildirmişlər ki, Məsavətin Başqanı M. Ə. Rəsulzadə müsavətçilərin toplantısında öz vəzifəsindən uzaqlaşdırılmış, beş nəfərdən ibarət yeni divan yaradılmışdır». Əlbəttə, M. Ə. Rəsulzadə bu məlumatı təkzib etsə də, hər

halda dərgi yoxlanılmamış məlumat çap etmişdi. Yaxud, M. Ə. Rəsulzadənin dərgiyə göndərdiyi cavab məktubu, qarşı tərəfə göstərilmiş, eyni sayda onların da cavabı çap edilmişdi.

H. Bammatın yaxın dostu Ə. Qantəmir «Qafqaz»ın mübarizəsini belə karakterizə edirdi: «Dərgi hər şeydən öncə Jordaniya və gürcü sosialistlərə qarşı cəbhə almışdır, eyni zamanda Rəsulzadəyə, «Müsavət Partiyasına və Prometeyçi şimali qafqazlıların lideri Səid Şamilə də cəbhə almışdır»²³⁰. Ə. Qantəmir bildirirdi ki, beynəlmiləl demokratiyanı rədd edir. Almaniya, İtaliya, Yaponiya ilə Franko İspaniyasına marağımızı bildiririk, çünki nasional sosializm və faşizm dünyası anarxiya və savaşları qurtara biləcək yeganə güclü vasitələrdir.

1939-cu ildə Polşanın işğalı ilə bağlı artıq «Prometey» öz fəaliyyətinə son qoydu. «Prometey»çilərin böyük bir qrupu Polşa və Qərb dövlətlərinin tərəfini tutdular.

M. Ə. Rəsulzadə hələ mühacirətə qədərki fəaliyyətində Qafqaz xalqlarının birliyi uğrunda da əzmlı mübarizə aparmışdı: rus işğalına qarşı aparılan mücadilədə «Birliyin mövcudluğuna ehtiyacı M. Ə. Rəsulzadə daima vurğulamışdır. Heç də təsadüfi deyil ki, Müsavatın 1919-cu ildə qəbul edilən proqramında da bu problemə xüsusi yer ayrılmışdır.

Ə. Qaraca yazırdı ki, M. Ə. Rəsulzadənin yurd xaricində önəm verdiyi mühüm işlərdən biri «fikir və dava arkadaşları olan Kırım, İdil, Ural, Şimali Qafqaz və Türkünstan liderləriylə»²³¹ bir araya gəlib kommunizmə qarşı aparılan Milli mücadilədə «Türk Birliyi»nə çalışması oldu.

Müsavət lideri M. Ə. Rəsulzadə hələ 1929-cu ildə «Odlu Yurd»da nəşr edilən yazılarının birində bildirirdi: «Azərbaycan da daxil olduğu halda, Qafqaz millətlərinin qurtuluş mücadilələrini ruhlandırın siyasi fikirlər mənzuməsində yer tutan ən mühüm şüarlardan birisi də Qafqaz Birliyidir... Qafqaz Birliyini ifadə edən və bu gün başlıca Qafqaz millətləri arasında qəbula keçən siyasi şüar Qafqaz Konfederasionu şüarıdır»²³².

Ə. Qaraca qeyd edir ki, Qafqasiya Konfederasionu fikrini mənimsəyən siyasət adamları buranın «Asiyanın bir İsveçrəsi» olacağını düşünmüşlər»²³³. Bu konfederasiyanın yaradılmasına çalışmaqda bir məqsəd də məhz bu «birlik»lə ölkələrinin yenidən hürriyyətə qovuşmalarını təmin etmək idi.

Qafqaz Konfederasiyası görüşünü vacib bilən Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın mühacirətdəki milli təmsilçiləri 1934-cü ilin 14 iyulunda Belçikanın mərkəzi şəhəri Brüsseldə toplaşaraq «Qafqaz Konfederasiya sazişi»ni imzaladılar. Ermənistan təmsilçiləri sazişi imzalamaqdan imtina etdilər.

Qafqaz Konfederasiya sazişini (misaqını) Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz təmsilçiləri olaraq aşağıdakı liderlər imzalamışlar: 1. Azərbaycan adından: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - Azərbaycan Milli Şurasının keçmiş rəisi,

Müsavət Partiyası və Azərbaycan Milli Mərkəzi lideri; Əli Mərdan Topçubaşı - Azərbaycan Parlamentinin keçmiş sədri və Azərbaycan Cumhuriyyəti Nümayəndə Heyəti rəisi. 2. Gürcüstan adından: Neo Jordaniya - Gürcüstan Cumhuriyyətinin keçmiş Cümhurbaşqanı və Gürcüstan Milli Mərkəzi rəisi; Ə. Çxenkeli - Gürcüstan Cumhuriyyətinin Parisdəki keçmiş nümayəndəsi. 3. Şimali Qafqaz adından: Şimali Qafqaz Cumhuriyyəti keçmiş dövlət adamları - Məhəmməd Girey Sunc, İbrahim Çulik, Tausultan Şakman.

Təmsilçilər imzaladıqları Qafqaz Konfederasiyası sazişinin aşağıdakı əsaslardan ibarət olduğunu bildirmişlər: 1. Qafqaz Konfederasiyası, daxilə bir cumhuriyyətin milli xarakter və tamamiyyəti mülkiyyəsinə təmin edərək, xaricdə bütün cumhuriyyətlər adına yüksək dərəcəli beynəlmiləl bir vəhdət kimi hərəkət edəcəkdir. Konfederasiyanın müştərək bir siyasi və gömrük hüdudu olacaqdır. 2. Konfederasiyaya daxil olan cumhuriyyətlərin xarici siyasəti konfederasiyanın səlahiyyətdar nümayəndələri tərəfindən idarə ediləcəkdir. 3. Konfederasiyanın hüdudlarının mühafizəsi, konfederasiyaya daxil olan cumhuriyyətlərin ordularından mütəşəkkil qüvvələr Konfederasiya Ordusuna veriləcək və bu ordu Konfederasiyanın müdiri nümayəndələrinə tabe tək bir komanda altında olacaqdır. 4. Konfederasiyaya daxil olan cumhuriyyətlər arasında çıxış biləcək və bilavasitə müzakirə ilə həll edilməyəcək hər türlü ixtilaf, icbari orbitə və yaxud konfederasiya yüksək məhkəməsinə verilərək həll ediləcəkdir. Konfederasiyaya daxil olan cumhuriyyətlər, bunların bütün qərarlarını tamamilən qəbul və icra etməyə məcburdurlar. 5. Ekspertlər komissiyası, yuxarıdakı əsaslardan hərəkətə bu yaxında Qafqaz Konfederasiya Ana Yasasının layihəsini hazırlamaqla məşğul olacaqlar. Bu layihə hər cumhuriyyətin toplanacaq ilk məclisi - müəssisən fəaliyyəti üçün bir əsas olacaqdır. 6. Qafqaz Konfederasiyası sazişində Ermənistan Cumhuriyyəti üçün də yer buraxılmışdır»²³⁴.

Sazişin ümumi müddəalarından görüldüyü kimi, bu milli mübarizə liderləri bir həqiqəti yəqinləşdirmişdilər ki, yalnız ölkələrinin azadlıq və tam istiqlalə qovuşacağı təqdirdə millətlərin xoşbəxt həyatı mümkün olacaqdır. Aydın olurdu ki, bu xalqların bir-birinə inam birliyindən siyasi və iqtisadi vəhdətin olacağı mümkündür. Konfederasiyaya daxil olan hər cumhuriyyətin dövlət hüdudlarının qorunması da önəmli bir hadisə idi. Milli təmsilçilərin hər cumhuriyyətin azad və sərbəst seçimlərlə Milli Parlamentlər yaradılması razılığına gəlməsi də mühüm addımlardan idi. İnsan haqlarına, hüququn üstünlüyünə, azad seçimlərlə idarə olunacaq dövlətlər qurmaq cəhdindən Ermənistan təmsilçilərinin kənarında dayanması yalnız təəssüflər doğururdu.

Qafqaz Konfederasiya görüşü 1934-cü ildən sonrakı dövrdə M. Ə. Rəsulzadənin fəaliyyətində önəmli yer almışdı. Təsadüfi deyildi ki, Müsavat Partiyasının 1936-cı ildə Varşavadakı Konfransında qəbul edilən «Yeni Proqram

Əsasları»nda sazişin müddəaları bu şəkildə göstərilmişdir: «1. Bu istiqlalın əldə edilməsi və hər türlü təcavüzə qarşı, irəlidə müvəffəqiyyətlə qorunması üçün; Azərbaycan 14 iyul 1934-cü ildə bağlanan Qafqaz Konfederasiya sazişinə görə qafqasıyalı digər cumhuriyyətlərlə siyasi, əsgəri və iqtisadi əsaslar üzərinə birləşəcəkdir»²³⁵.

İkinci dünya hərbindən sonra 1951-ci ilin 16 sentyabrında Münhendə keçirilən Şimali Qafqasiya Milli Qurultayında 1934-cü ildə qəbul edilmiş Qafqaz Konfederasiya sazişinə əsaslanaraq bu şəkildə qərar qəbul edilmişdir: Bütün Qafqaz xalqlarının müqəddərat və mənfəət birliyinə inanan Şimali Qafqaz Qurultayı, müştərək vətənimizin qurtuluş və konfederasionunun əsasları üzərində müstəqil Qafqaz dövlətinin qurulması adına qardaş ölkələrin, Azərbaycanın, Gürcüstanın və Ermənistanın təmsilçilərinin qeyrət sərf edilməsini Komitəyə tövsiyə edir²³⁶.

İkinci Dünya hərbindən sonra mühacir təşkilatların birləşib antisovet blokada mübarizəsinə getdikcə daha çox ehtiyac duyulurdu. Digər tərəfdən müxtəlif ölkələri təmsil edən ayrılıqda mühacir təşkilatlarının mövcudluğu və bəzi hallarda bu qrupların daxili çəkişmələrə meyilli reallığa çevrilirdi. Bu illərdə bir neçə rus, gürcü, erməni, tatar təşkilatları ilə yanaşı iki azərbaycanlı təşkilatı da mövcud idi. Təşkilatlardan biri 1924-cü ildən fəaliyyət göstərən Azərbaycan Milli Mərkəzi idi. İkinci Dünya hərbindən sonra Azərbaycan Milli Mərkəzi Ankarada yerləşirdi. Milli Mərkəzin Başqanı M. Ə. Rəsulzadə idi.

İkinci mühacir azərbaycanlı təşkilatı «Azərbaycan Milli Birlik Məclisi» adlanırdı. Təşkilat 1943-cü ildə Berlində yaradılmışdı. Təşkilatın rəhbəri Ə. Fətəlibəyli Düdənginski (sonradan rəhbər C. Hacıbəyli olmuşdu). Başqanlıq Heyətinin üzvləri isə Ceyhun Hacıbəyli, Əkbərağa Şeyxülislam idi. Hər iki təşkilat arasında çəkişmələr, ziddiyyətlər mövcud idi.

Belə bir vaxtda antibolşevik cəbhənin yaradılmasını vacib sayan «Amerikan Komitəsi» fəaliyyətə başladı. «Amerikan Komitəsi»nə əvvəl C. Layons, sonradan isə Amerikanın Moskvadakı keçmiş böyük elçisi Alan Gerk başçılıq edirdi. 1952-ci ildən isə Sovet Rusiyasını yaxından tanıyan, Moskvada Amerika ataşesi olmuş Stevens Komitənin başqanı oldu. Komitə üzvləri arasında tanınmış siyasətçilər çoxdu. Üzvlərdən - Çarlz Edison (məşhur Tomas Edisonun oğlu), Vilyam Henri Çemberlin (Amerikada sovet məhkumu millətlərin istiqlal haqlarının müdafiəsi ilə məşhur idi), general-mayor Con Dejn (Moskvada olmuş, «Streynç Əlleyinc» kitabı ilə böyük rəğbət qazanmışdı), Nikolas Ruzvelt (yazıçı və diplomat, Amerikanın Macarıstan elçisi olmuşdu) və başqaları»²³⁷.

«Amerikan Komitəsi bildirirdi ki, millətlər, xalqlar Sovet hökumətinin diktatorluğu altında qaldıqca, insanların azad və hürriyyət içində yaşaması

mümkün olmayacaq. «Amerikan Komitəsi» proqramına müvafiq surətdə fəaliyyətə başladı.

Qeyd olunmalıdır ki, bolşeviklərin süqutundan sonra Rusiyanın hansı formada mövcudluğu ilə bağlı Amerika siyasi dairələrində ikili fikir mövcud idi. Bir fikrin tərəfdarları düşünürdü ki, bolşeviklərin süqutundan sonra Rusiya parçalanacaq, yoxsa rejim dəyişməklə, bütöv Rusiya qorunub saxlanacaq? Amerika ictimaiyyətində o dövrdə Amerikada yaşayan mühacir rusların təsiri ilə «Rusiyanın bolşevik rejimindən bir bütün halında» qurtulması fikrini dəstəkləyənlər çox idi. Mühacir rusların bu «şovinst» fikirlərinin qəti yürüdücüsü A. Kerenski və S. Melqunov idi. «Amerikan Komitəsi» 1917-ci ildə Rusiyada fevral - burjuva inqilabından sonra müvəqqəti hökumətə başçılıq etmiş, indi isə mühacirətdə yaşayan A. Kerenskiyə daha çox etimad göstərirdi.

«Amerikan Komitəsi»nin yardımı ilə 1951-ci il yanvarın 16-da bir çox rus partiyalarının iştirakı ilə Füssen konfransı keçirildi. Konfransda mühacir ruslar yalnız Rusiyanın ərazi bütövlüyünün qorunması şərti ilə qeyri-rus təşkilatları ilə işbirliyini mümkün saydılar.

Bu işin davamı olaraq yenə «Amerikan Komitəsi»nin yardımı ilə 1951-ci il avqustun 28-də Qərbi Almanıyanın Ştutqart şəhərində mühacir ruslar konfransı keçirildi. Bu konfransda onlar «Rusiya millətlərinin Qurtuluş Şurası» yaradılmasına qərar verdilər. Bununla bərabər, Rusiyadakı milli azlıqların da nümayəndələrini bu «Şura»ya cəlb etmək məqsədi ilə bir Büro da yaradılmışdı.

Vəziyyəti belə görən M. Ə. Rəsulzadə «Amerikan Komitəsi»ni ciddi tənqidə başladı. Qeyri-rus xalqların uzun illər idi ki, apardığı «qurtuluş davası»na etinasız yanaşan mühacir rus təşkilatlarının maliyyələşməsini düzgün olmayan hərəkət adlandırdı. Vəziyyətin getdikcə gərginləşdiyini, əski mühacirlərin güclü etirazlarını hiss edən «Amerikan Komitəsi» rus mühacir təşkilatlarına qeyri-rus mühacir təşkilatları ilə işbirliyinin vacibliyini bildirdi.

Bunun davamı olaraq 1951-ci il noyabrın 7-də Qərbi Almanıyanın Visbaden şəhərində beş mühacir rus təşkilatlarının (1.»Rusiyanın hüriyyəti üçün mücadilə birliyi». 2. «Milli Əmək Birliyi». 3. «Rus Xalq Hərəkatı». 4. «Xalqın hüriyyəti üçün mücadilə cəmiyyəti. 5. «Rusiya xalqlarının qurtuluşu üçün mücadilə birliyi) və beş də rus olmayan millətlərə mənsub təşkilatların nümayəndələrinin iştirakı ilə konfrans keçirildi. Konfransda ukraynalıların və gürcülərin, türkünstanlıların, şimali qafqazlıların tanınmış adamları iştirak etmirdi²³⁸.

Konfransda çıxış edən A. Kerenski «Bölməz Rusiya» fikrini müdafiə edirdi. Qeyri-rus mühacirlər isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının insan haqlarına aid prinsiplərini müdafiə edirdilər. Konfransın yekunu kimi bir bəyannamə imzalandı. Bəyannaməni azərbaycanlı təmsilçilər də imzaladılar.

«Rusiyanın bölünməzliyi» ideyası ilə çıxış edən, azərbaycanın istiqlalını (eləcə də digər rus məhkumu xalqların) xalqın öz «iç işi» kimi qəbul etməyən, Azərbaycan davasının (yenə digər xalqların) Rusiyanın daxili məsələsi kimi anlayan rus mühacirləri ilə bəyannaməni imzaladığına görə «Milli Birlik Məclisi» M. Ə. Rəsulzadənin şiddətli hücumuna məruz qaldı. Bir çox şəhərlərdə yığıncaqlar keçirildi, təmsilçilərin hərəkəti pisləndi.

M. Ə. Rəsulzadə Kerenskinin hansı fikirlərlə yaşadığını bildiyindən onun başçılıq etdiyi rus təşkilatı ilə birgə işin əleyhinə idi. Kerenski «Bölünməz Rusiya»nın qəti tərəfdarı idi və hələ 20-ci, 30-cu illərdən bu mübarizəsini davam etdirirdi. 1930-cu ildə Kerenskinin «Gün» məcmuəsində (№60) «Rus xalqı üzərində diktatura» adlı məqaləsi çap edilmişdi. Və elə həmin ili M. Ə. Rəsulzadə «Odlu Yurd» dərgisində Kerenskiyə «Nə ondandır, nə bundan» adlı cavab məqaləsi nəşr etdi²³⁹. M. Ə. Rəsulzadə məqalə-məktubda Sovet İttifaqındakı türk respublikalarının istiqlal və azad dövlət qurmaq istəklərinə istehza ilə yanaşan Kerenskini tənqid etdi. O, Kerenskini xalqların apardığı milli-azadlıq hərəkatının mahiyyətini anlamağa çağıraraq yazırdı: «Biz həmişəlik olaraq cənab Kerenskiyə bildiririk ki, heç bir «separatizm»dən, «Rusiyanın bölünməsi»ndən söhbət gedə bilməz. Bizcə bu söz tamam başqa anlamda işlədilir: birincisi, öz ölkəsini xarici işğaldan qurtarmağa yönəldən xalq hərəkatını «separatçı» adlandırmaq düzgün deyildir»²⁴⁰.

Məhz buna görə də «Azərbaycan Milli Birlik Məclisi» təmsilçilərinin belə bir şəxslə, hələ də 50-ci illərdə də “bölünməz Rusiya” ideyası ilə yaşayan Kerenski ilə eyni sənədə imza atması haqlı olaraq M. Ə. Rəsulzadədə ciddi narazılıq doğururdu.

1951-ci ilin noyabrın 21-də Ankarada Doktor Həmid Atamanın sədrliyi və mühəndis İsmayıl Sarıyalın katibliyində Azərbaycan mühacirlərinin etiraz toplantısı keçirildi. Toplantı iştirakçıları M. Ə. Rəsulzadənin çıxışını dinlədikdən sonra yayımlanmaq şərti ilə aşağıdakı qərarı verdi: «Visbadəndə beş rus partiyasının nümayəndələri ilə birlikdə 7 noyabr 1951-ci ildə keçirilən toplantıda Azərbaycan adına iştirak etmək və beynəlmiləl mahiyyətdəki davamızı Rusiyanın bir iç məsələsi halında müzakirə etdirmək cürətini göstərək Milli Azərbaycan davasına xəyanət edən və Milli davanı mövcud olmayan «Azərbaycan Milli Birlik Məclisi» adına təmsilə qatılmaqla ictimaiyyəti çaşdıranlara şiddətli protesto edirik»²⁴¹.

Eyni məzmununda bir toplantı Ankarada 24 noyabrda keçirildi. H. Zeynallının başqanlığı və Doktor Əhməd Yaşadın katibliyində keçən toplantıda mövcud bəyannamənin imzalanmasına etirazlarını bildirdilər.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin keçmiş səlahiyyətli nümayəndələri adından da konfransla bağlı etiraz məktubu hazırlandı. Həmin məktubda

yazılmışdır: «1951-ci il noyabrın 7-də Qərbi Almaniyanın Visbaden şəhərində keçirilən toplantı tərəfindən yayınlanan bir bəyannamədə beş Velikorus partiyasının nümayəndələri ilə birlikdə rus olmayan millətlər adına hərəkat edən bir dəstə məchul adamlar sırasında Azərbaycan adına Ceyhun Hacıbəyli ilə Əkbər ağa Şeyxülislamovun adları da böyük bir heyərlə görülmüşdür. Bunların «Azərbaycan Milli Məclisi» deyilən bir təşəkkül adına imza atmaları isə bu heyərlə bir qat daha artırmaqdadır. Çünki, Ceyhun və Əkbər ağa bir fərd olaraq bizcə bəlli isə də, «Azərbaycan Milli Birlik Məclisi» deyilən bir müəssisədən qətiyyətlə xəbərimiz yoxdur. Mövcud olmayan bir təşəkkül adına söz söyləmək ictimaiyyəti göz görə-görə aldatmaqdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - keçmiş Azərbaycan Şura rəisi, Məhəmməd Əli Rəsuloglu - Azərbaycan Parlamentinin üzvü, Məhəmməd Sadiq Aran - Azərbaycan Parlamenti üzvü»²⁴².

Visbaden Konfransından sonra M. Ə. Rəsulzadənin «XAB»-də (Xalqların Antibolşevik Bloku Təşkilatı) fəallığı daha da artdı. Kerenski tərəfindən qurulan «Rusiya Xalqlarının Qurtarma Şurası»na qarşı olaraq 1951-ci ildə Münhendə keçirilən konfransda onlar Milli Mərkəz adı altında təmsil olundular. Münhen Konfransının o dövr üçün çox böyük əhəmiyyəti vardı.

1951-ci ilin 30 noyabrında Münhendə Şərqi Avropa, Qafqaz və Türkünstan mühacirlərinin keçirdiyi toplantıda rəsmən iştirak edən mühacirlərin təmsilçilərindən başqa, digər məmləkətlərin təmsilçiləri də iştirak etmişlərdir: Polşa, Litva, Latviya, Estoniya, Çexiya, Slovakiya, Xorvatistan, Macarıstan. Toplantıda Almaniya, Avstriya, Norveç, Amerika, İtaliya jurnalistləri, həmçinin Bolqarıstan, Rumıniya və digər mühacir təşkilatlarının təmsilçiləri də vardı. Konfransa M. Levitski başqanlıq edirdi.

Böyük marağa və diqqətə səbəb olan konfrans yekunda iki hissədən (birincidə beş, ikincidə yeddi maddə) ibarət qərar qəbul etdi. Konfransın qərarından: «Şərqi Avropa, Qafqaz (Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Şimali Qafqaz), Ukrayna, Belorusiya, İdil-Ural, Qazaxıstan, Krım və Türkünstan təşkilatlarının təmsilçiləri olan bizlər, dünya ictimaiyyətinin nəzər diqqətini, millətlərimizin qurtuluşu məsələsi üzərinə cəlb etməyi bir vəzifə bilirik: 1. Hal-hazırda beynəlmiləl münasibətlər arasında müşahidə edilən gərginlik, kommunist rejimini bütün dünyaya yaymaq istəyən Sovetlər Birliyinin imperialist siyasətindən irəli gəlməkdədir... 2. Sovetlər Birliyi şəklini alan rus imperatorluğu keçmişin qalıntısıdır. Buna rəğmən, sovet diktatorluğu sovet imperatorluğunu bu əsas üzərində qurmuş və istilə etdiyi məmləkətləri də zorla öz təsirinə alaraq, bütün dünya məmləkətlərini əsarətə təhdidə davam etməkdədir... 3. Sovetlərin hakimiyyəti altında olan məmləkətlərdəki ən dinamik qüvvətli milli hərəkat təşkil etməkdədir... 4. Sovetlər Birliyindəki qeyri-rus xalqların Amerika üçün təbii

müttəfiqlər olduqları və qurtuluş uğrunda yaptıkları mücadilədə hər türlü yardıma haqq qazandırdıqları və hərbdə qalibiyyətin mühüm bir nisbətdə onlardan asılı olacağı xüsusunda konqres üzvü S. Kertsen tərəfindən, 1951-ci ilin mayında Amerika Birləşmiş Dövlətləri Təmsilçilər məclisində təklif edilən qərar surəti, beynəlmiləl siyasətin Sovetlər Birliyi qarşısındakı əsas vəzifəsini tamamilə doğru olaraq göstərməsi baxımından mühümdür. 5. Sovet Rusiya məhkumu millətlər təminat almalıdırlar ki, onlar qurtuluşlarını öz arzuları ilə hürr millətlərə və Avropa ilə Asiyanın siyasətən və iqtisadən yenidən təşkilatlandırılması üçün lazım olan beynəlmiləl böyük mənzumələrə müsavi haqlar əsası üzərində girmək imkanlarını tapacaqlardır»²⁴³.

Əllinci illərdə M. Ə. Rəsulzadə Amerikanın Münhendə qurduğu «Sovetləri öyrənmə» İnstitutunda və onun orqanı olan «Dərgi» məcmuəsində də fəal iştirak edirdi. «Amerikanın Kommunizm ilə Mücadilə Komitəsi» Başqanı Don Levin 1951-52-ci illərdə Müsavat Partiyası ilə işbirliyi aparmaq üçün M. Ə. Rəsulzadəni İtaliya ilə Almaniyaya görüşməyə dəvət etmişsə də, Komitənin «Sovetlər Birliyinin mövcud mühafizəsi» prinsipinə dayandığı üçün görüş qəbul edilməyib²⁴⁴.

1955-ci ilin iyul ayından etibarən Ankarada «Mücahid» adlı daha bir jurnal nəşrə başladı. İki forma halında yayınlanan bu dərginin sahibi Çingiz Göygöl, nəşriyyat müdiri S. Zərdabi idi. Dərgidə Azərbaycan, digər türk elləri və Qafqaz ilə bağlı müxtəlif yazılar çap edilirdi. Dərginin ikinci sayında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Mayıs duyğuları» başlıqlı şeri də verilmişdi.

Bu illərdə M. Ə. Rəsulzadə çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının problemləri və tanınmış ədəbiyyat xadimlərimizin fəaliyyəti ilə bağlı dəyərli məqalələr çap etdirdi. Şübhəsiz ki, özünün zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığında belə bir ətraflı araşdırma ilə məşğul olması M. Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan ədəbi prosesini diqqətlə izləməsindən irəli gəlirdi.

M. Ə. Rəsulzadə 1950-ci ildə nəşr etdirdiyi «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın, C. Cabbarılının və başqalarının yazılarında sətiraltı mənalarda milli ruha bağlılığın duyulduğunu bildirirdi. Böyük şair Hüseyn Cavidin yazılarında siyasi motivlərin güclü olduğunu vurğulayan M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: «Məsələni sonradan başa düşən bolşeviklər pyesin göstərilməsini qadağan edirlər. «Sovet çərəyini yediyi halda tarixin pantürkist tiplərini idealizə etməyə cəsarət edən» şairə qarşı sovet tənqidçiləri atəş püskürürdülər»²⁴⁵.

M. Ə. Rəsulzadə tanınmış istiqlal şairi Əhməd Cavadın bolşevik rejimində ciddi təqiblər altında yaşadığına toxunaraq yazırdı: «Milli çərəyanın digər nümayəndəsi Cavad Axundzadənin işi bolşevik dövründə qətiyyəən gətirmir. Əski bir «müsavətçi» olduğuna görə onu həbs edirlər»²⁴⁶.

M. Ə. Rəsulzadə «Gizli Müsavat» təşkilatının fəallarından olan Cəfər Cabbarlının əsərlərində güclü milli motivlərin, haqsızlığa, istismara etiraz nümunələrinin olduğunu göstərirdi. C. Cabbarlı istila rejiminə nifrətini gizlədə bilmirdi. O, bütün bacarığı ilə 20-ci illərdə Sovet hökuməti əleyhinə aparılan istiqlal mücadiləsini mənən dəstəkləyir, işğalın ilk günlərindən isə gizli fəaliyyət aparırdı.

M. Ə. Rəsulzadə C. Cabbarlı haqqında yazırdı: «Kommunist olmadığını göstərən hadisələrdən biri də onun Moskvada toplanan ədiblər qurultayında söylədiyi məşhur nitqdir. Bu nitqində o, həqiqi sənətkar və yazıçının şanına yaraşmayan «sosial sifariş» üsulunun, yəni şairləri hökumət tərəfindən müəyyən mövzularda yazmağa məcbur edilmənin əleyhinə çıxmışdır»²⁴⁷.

M. Ə. Rəsulzadə bu əsərində 20-30-cu illərdə yaradıcılığa başlayan gənc yazıçı və şairlərin də əsərlərində milli istiqlal, azadlıq motivlərinin güclü olduğunu göstərirdi.

Bu araşdırmalar sırasında, heç şübhəsiz, M. Ə. Rəsulzadənin Nizaminin 800 illik yubileyi münasibəti ilə yazdığı, lakin müharibənin çətinlikləri ucbatından 1951-ci ildə nəşr etdirdiyi «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasıdır²⁴⁸. Müəllif Nizami yaradıcılığında milli və bəşəri dəyərləri dərin elmi təhlil əsasında oxucuya çatdırıb bilmişdir.

M. Ə. Rəsulzadə əsərin girişində «müəllifdən» verdiyi başlıqda yazırdı: «Kitabımız Nizaminin anadan olmasının 800-cü ildönümü münasibəti ilə 1941-də bitmiş, fəqət müharibənin doğurduğu çətinliklər üzündən çapı gecikmişdir.

Bu gecikmə bir yandan müəllifin təəssüfünü doğurmuşsa da, o biri tərəfdən hər keçən il əsərin bir az daha dolğunlaşmasına və gözəlləşməsinə səbəb olmuş və yeni materiallar, əlavələr, təsvirlər və haşiyələr gətirmişdir. Qaynaqlardakı bəzi - 1941-ci ildən sonrakı tarixlər kitabda bu yolla yer almışdır. Əlavələr hissəsində, xüsusən, «Nizamidən çevirmələr» qismi varlığını bu gecikməyə borcludur.

Fəsil başlarındakı Nizamidən alınan beytlərin türkcə çevrilmələri bu gecikmədən qazanılan zamanda edilmişdir. Müəllif bu kiçik epigrafların və kitabın haşiyələriylə sonuna əlavə edilmiş mənzum parçaların ustadın əsərinə layiq bir şəkildə türkcəmizə çevrilmiş olduğu iddiasında deyildir. Bunların Nizami nəzminin ruhunu az da olsa əks etdirib-etdirmədiklərini müəyyənəlmək, təbiidir ki, oxucuların öhdəsinə buraxılmışdır; əslində bu xüsusda müəyyən bir iddiası da yoxdur, kifayətdir ki, bəzək olsun deyə edilən bu əlavələr əsərin nəzərdə tutduğu əsl məqsədə nail olması»²⁴⁹.

Göründüyü kimi, M. Ə. Rəsulzadə siyasi fəaliyyət göstərməklə yanaşı, eyni zamanda ədəbiyyatımıza aid də maraqlı tədqiqatlar aparırdı.

M. Ə. Rəsulzadənin 50-ci illərdəki fəaliyyətində bir mühüm təşəbbüs də, şübhəsiz ki, 1952-ci ilin 11-16 dekabrında Münhendə Ümumi Qafqaz Konfransının keçirilməsinə nail olması idi. Milli Azərbaycan Mərkəzi, Gürcüstan Milli-Siyasi Mərkəzi və Şimali Qafqaz Milli Komitəsinin səlahiyyətli nümayəndələri 1920-21-ci illərdə Sovet Rusiyası tərəfindən təcavüzə uğrayan və işğal altına alınan Qafqaz Cumhuriyyətlərinin istiqalları uğrundakı mücadilədə birgə fəaliyyətin əsaslarını müəyyən etmək üçün bu konfransı keçirdilər. Konfransda Azərbaycan Milli Mərkəz Başqanı, M. Ə. Rəsulzadənin çıxışı maraqla qarşılandı. M. Ə. Rəsulzadə bildirdi ki, hazırda millətlərarası münasibətlər olduqca gərginləndi. Qafqaz millətlərinin qurtuluşu uğrunda mübarizənin ümumi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün bir «Qafqaz mərkəzi» yaradılmalıdır. M. Ə. Rəsulzadə bildirdi ki, hərəkət xətlərimizi aydınlaşdırmalıyıq: yəni biz kommunizm doktrinası ilə bolşevizmə qarşı mücadilə edirik, yoxsa hərəkətimizin əsasını rus imperializmi ilə mücadiləmi təşkil edir? M. Ə. Rəsulzadə dərin və məzmunlu çıxışını belə yekunlaşdırdı: «Əziz arkadaşlar, sıralarımızı sıxlaşdırmalı və güvənli addımlarla məmləkətlərimizin hüriyyət və istiqlalı ilə Birləşmiş Konfederativ Qafqasiya adına mücadiləmizə davam edəlim...»²⁵⁰.

Konfransın 6 maddəlik bəyannaməsində yazılmışdı: «6. Konfrans zikr edilən əsaslarla bağlanaraq, «Qafqaz İstiqlal Komitəsi» adı altında Ümumi Qafqasiya Mərkəzi təşkil edir və onu aşağıdakı vəzifələrlə müəyyənləşdirir: a) Qafqasiya millətlərinin milli qurtuluş mücadiləsini xaricdə təmsil və ümumi sövq idarə; b) Qafqaz millətlərinin qurtuluş həmlələrindən ilham alan konfrans, öz mövqeyini Şimali Amerika Birləşmiş Dövlətləri ilə Batı Avropa başda olmaq üzrə hürr dünya tərəfində təyin edir və bolşevizmə qarşı savaşa məhkum millətlərin yaradılmasına ümid bağladığı dövlətlərlə, millətlərarası təşəkküllərə fəal bir surətdə yardım göstərməsi üçün Qafqaz İstiqlal Komitəsini vəzifələndirir. Nəticə olaraq Qafqaz millətlərinin iztirab və məşəqqətlərini dərindən yaşayan Konfrans, Anayurdda 32 ildən bəri Sovet zülmünə müqavimət göstərən Qafqasiya övladlarını qardaşca salamlar və iztirabları qarşısında hörmətlə əyilir; axıtdığı mübarək qanları müştərk qurtuluşumuzun rəhnini təşkil edən əziz şəhidlərimizi təzimlə anar. Konfransın rəyasət divanı: M. Ə. Rəsulzadə - Milli Azərbaycan Mərkəzi rəisi; R. Çabaşvili - Xaricdəki Gürcüstan Milli - Siyasi Mərkəzi rəisi; A. Madova - Şimali Qafqaz Milli Komitəsi rəisi. Münhen, 18 dekabr, 1952»²⁵¹.

Göründüyü kimi, M. Ə. Rəsulzadə hələ 1919-cu ildə Müsavat Partiyasının ikinci qurultayında qəbul olunan «Qafqaz birliyi» fikrini yaradıcı məzmununda qətiyyətlə davam etdirirdi.

M. Ə. Rəsulzadənin əldə olunan şəxsi məktubları da onun siyasi mübarizəni daima canlandırdığını aydınlaşdırır. M. Ə. Rəsulzadə 1951-ci il dekabrın 10-da Ankaradakı dostu Fuad bəyə göndərdiyi məktubda bildirdi:

«Möhtərəm Fuad bəy! Məktublarınızı aldım. Sabah Sizə məktub yazacağdım. Bəyannamənin məzmunu ilə oradakı vətəndaşları tanış ediniz. Doktor Kəngərliyə bu xüsusda yazmışdım. Türkcəsini bizim hesabımıza bir kağız üzərində 100-150 ədə çap edin. Bir miqdarını buraya göndərməyi təmin edin». Candan salamlarla: M. Emin. Ankara. 10.XI.1951»²⁵².

1953-cü ildə Amerika hökumətinin dəvəti ilə M. Ə. Rəsulzadə Amerikaya gedərək, Azərbaycan İstiqlalının 35-ci ildönümü münasibəti ilə «Amerikanın səsi» radiosunda Azərbaycan xalqına müraciət etdi, bu müraciət səsyzma vala alınaraq bu gündək Müsavat Partiyasının arxivində saxlanmaqdadır.

27 Aprel işğalı və Azərbaycanın dünya dövlətləri tərəfindən tanınması (12 yanvar) münasibəti ilə də M. Ə. Rəsulzadə və digər müsavatçılar «Qurtuluş» radiosu ilə Azərbaycan xalqına müraciətlər edirdilər. 1953-cü ildə M. Ə. Rəsulzadə «Azərbaycan Milli Mərkəzi»ni yenidən qurdu, oraya gənc qüvvələri cəlb etdi.

1954-cü ilin son baharında «Amerikan Kommunizm ilə Mücadilə Komitəsi»nin yeni Başqanı professor Kneholt Ankaraya gələrək, Müsavat Partiyasının lideri M. Ə. Rəsulzadə ilə görüşdü. Komitənin Azərbaycanın istiqlal məsələsinə saygılı olduqlarını ifadə etdi, onun bu mübarizə önündə layiq olduğu yeri almasını istədi. Bu yaxınlaşmanı qəbul edən M. Ə. Rəsulzadə Komitə ilə yaxın münasibətlər qurdu²⁵³ (3).

1955-ci il martın 6-da Azərbaycan Milli Qurtuluş hərəkatının böyük ideoloqu M. Ə. Rəsulzadə Ankarada vəfat etdi. Ankara radiosu martın 7-də saat 22.45-də M. Ə. Rəsulzadənin vəfatı xəbərini bütün dünyaya yaydı.

Beləliklə, M. Ə. Rəsulzadə mühacirətdə fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Azərbaycanın istiqlal və müstəqilliyi problemi isti-qamətində mübarizə aparmış, zəngin tarixi-siyasi, ideoloji bir irs yaratmışdır. O, daima Azərbaycanın müstəqilliyi uğrun-dakı mübarizəni ideoloji siyasi cəhətdən dolğunlaşdırmış, kamilləşdirmişdir. M. Ə. Rəsulzadə “Münəvvər mühacirin bor-cu” məqaləsində yazırdı: “Azərbaycan istiqlal qayəsini mənimsəmiş, vətənin istiqlalına iman etmiş və kəndi xüsusi həyat və sə-adətini millət və məmləkətin həyat və səadəti şərtiylə təsəvvür edə bilmək idealizminə ərmiş bir gənc azərbaycanlı sadə mühəndis, sadə hüquqçu, sadə memar, sadə iqtisadçı, tarixçi və s. olmaqla iqtifa edəməz. O, eyni zamanda vətənçi bir mühəndis, milliyətçi bir hüquqçu, iqtisadçı bir iqtisadçı, tarixçi və s. olmaq vəzifəsi ilə mükəlləfdir”²⁵⁴.

NƏTİCƏ

Azərbaycan milli istiqlalı mübarizəsi xalqımızın uzun illər boyu yürütdüyü Azərbaycan davasının, azad və müstəqil yaşamaq uğrundakı mücadiləsinin məntiqi davamıdır.

Azərbaycan xalqı uzun illər boyu Rus istibdadına qarşı əzm və cəsarətlə mücadilə etmişdir. Bu mücadilə tarixi inkişaf prosesi boyunca davam etmiş və müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir.

Hələ ötən əsrin əvvəllərindən - Azərbaycan torpaqlarının hissə-hissə çar Rusiyası tərəfindən işğalından başlayaraq xalqımız çətin və ağır sınaq qarşısında qalmışdır.

Xalqın oyanışında, yeni siyasi dərkinin yaranmasında çar Rusiyası ilə aparılan qanlı çarpışmalarla yanaşı açıq fikirli, geniş düşüncəli şəxsiyyətlərimizin də böyük rolu oldu. Xalqı gerilik və cəhalət girdabından xilasa çalışan bu adamlar onun mübarizə əzminin və bacarığının güclənməsinə ciddi təkan verdilər.

Azərbaycan Milli Qurtuluş hərəkatının böyük ideoloqu M. Ə. Rəsulzadə «Azərbaycan davası» məqaləsində yazırdı:

«Tarixdə fikirlərin əhəmiyyəti var, şəxslərin isə heç bir dəyəri yoxmudur? Əlbəttə vardır. Fəqət bu dəyər şəxslərin fikirlərə sədaqətləri və fikir sahiblərinə bağlılıqları nisbətindədir. Bu sədaqət və bağlılığın şəkil və dərəcəsi ancaq bir şəxsi bir şəxsiyyət mərtəbəsinə ucaldır. Tarixdə dəyər və əhəmiyyət kəsb edən şəxslər, işdə, müəyyən fikir cərəyanlarına və nümayəndələrinə bağlanan, onlara simvol olan şəxsiyyətlərdir»²⁵⁵.

Bu mənada Azərbaycanda yeniləşməyə, köhnə sxolastik qaydalardan yaxa qurtarmağa ilkin meyl göstərən və bütün bacarığı ilə millətin gözünü açmağa çalışan ziyalılarımız arasında böyük ədib Mirzə Fətəli Axundov xüsusi yer tutur. Milli yüksəlişi ləngidən hər maneəni tənqid edən M. F. Axundov milli mədəniyyətin kökləri olan dilin, ədəbiyyatın yeni məzmun və formalarda inkişafına təkan vermişdir.

M. Ə. Rəsulzadə M. F. Axundovun bu xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək yazırdı:

«Böyük mücəddit Mirzə Fətəli Axundzadə, ümumi bir xalq dilində yazdığı ölməz əsərləri ilə Azərbaycan cəmiyyətinə yeni bir istiqamət vermişdir. O, şəkildə də yeni olan - müsəlman dünyasında ilk pyes yazan odur - əsərlərində XVIII əsrin liberal məktəbindən alınmış tamamilə yeni fikirlər tərvic (işlətməmişdir - N. Y.) etmişdir.

Mirzə Fətəlidən başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı Avropa ideyalarına alışaraq, həyat hadisələrini tədqiq və tənqid gözü ilə görməyə başlamışdır»²⁵⁶.

Çar Rusiyasının Avropa dövlətləri ilə müqayisədə geridə qalmasını (bura əlavə edək ki, hələ o zaman Rusiyada geriliyin bir nümunəsi kimi təhkimçilik hüququ qorunub saxlanılırdı) ümumi inkişafın ləngliyini və Azərbaycanın bu «tənəzzül» qanunları ilə yaşamağa məcbur olmasını nəzərə alsaq, onda M. F. Axundovun və sonradan milli mətbuatımızın tərəqisində əvəzsiz rol oynamış H. Zərdabinin xidmətləri olduğunu görürük.

M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: «Mirzə Fətəli ilə «Əkinçi»dən əvvəlki müdəqqiqlərdə (tədqiqatçılarda) bu oyandırıcı fikirlər müəyyən siyasi bir məqsəddən arı olaraq, mücərrəd bir şəkildə tərvic olunduğu halda, ilk Azərbaycan qəzetində isə o fikirlər artıq müəyyən siyasi bir məqsədə xidmət edirdi. Mərhum Həsən bəy «azərbaycanlılar müasir mədəniyyət öyrənməli və Avropa elmlərini almalıdırlar, yoxsa həmişə başı qapazlı qalacaqdırlar...» deyirdi.

Mirzə Fətəlinin mücərrəd yazılarına təhəmmül edən çar hökuməti, ilk siyasi qəzetənin təmayüllərinə laqeyd qalmadı. Və «Əkinçi» qapandım ²⁵⁷.

Həsən bəy Zərdabi xalqın yeni mədəniyyətə yiyələnməsini əsas sayır, ana dilində kitabların, əsərlərin çapını mühüm məqsəd bilirdi. Müasirliyə, Avropa üsuli-idarəsinə meyl Həsən bəy Zərdabidə çox güclü idi. Lakin çar Rusiyası rejimi H. Zərdabinin xalqına xidmətinə mane olurdu. Bununla yanaşı «Əkinçi»nin xalqın oyanmasında, ictimai şüurun inkişafında böyük təsiri var idi.

Azərbaycan mühitinin yeniləşməsində, milli mətbuatın fəaliyyətində, qəzet, kitab nəşr edilməsində, millətin ümumi inkişafında 1905-ci il Rus inqilabının böyük təsiri oldu. Bu inqilab mədəniyyətin, mətbuatın inkişafına geniş imkanlar yaratdı.

M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: «İki tarixi hadisə Rusiya müsəlmanlarının siyasi həyatlarındakı inkişafın iki mühüm mərhələsini tərtib edir: 1905-ci ildə Nijni-Novqorod şəhərində toplanan Müsəlman Konfransı ilə 1917-ci ildə Moskvada toplanan konfrans. Bu iki konfransda rusiyalı müsəlmanların siyasi istəkləri şəkiləşmişdir.

Nijni-Novqorod konfransı, taktika etibarilə rus liberalizmi ilə təşriki-məsai (birgə çarpışma) şüarı altında gedərək siyasətən milli kultür, mədəni və hüquqi mahiyyətdə bir çox mətləblə iktifa edirdi. Moskva konfransı isə Rusiyanın milli ərəzi muxtariyyətləri üzərinə parçalanması tələbində dayandı. Görək birinci, gərəkəcə ikinci konfranslarda olsun siyasi qərarın formulunu Azərbaycan nümayəndələri vermişlərdir» ²⁵⁸.

Bu dövr Azərbaycan ictimai fikir tarixinin ən parlaq mərhələlərindəndir. XX əsr Bakı mühitində inqilab dalğası hər yanı bürüyürdü. M. Ə. Rəsulzadə məhz o zaman inqilabi hərəkətdə ilk addımlarını atdı.

M. Ə. Rəsulzadənin bu dövrdəki fəaliyyəti də çox maraqlıdır. Gənc yaşlarından inqilabi mübarizəyə qoşulan M. Ə. Rəsulzadə hələ əsrin əvvəllərində

1902-1903-cü illərdə müxtəlif rus və digər məktəblərdə oxuyan tələbələrə əhatə edən bir dərnək yaratdı. Dərnək «Hümmət» adlı qəzet də çap etirdi.

M. B. Məmməd zadə yazırdı: ... Çarlıq Rusiyasında hüduzsuz istibdadiyə ilə ağıllara durğunluq verən «millətlər həbsxanası» dövlətinə qarşı üsyan bayrağını qaldıran gənc Rəsulzadəni 1903-1904-cü illərdə, özünün təşkil etdiyi «Azərbaycanlı gənc inqilabçılar dərnəyi»nin başında görürük. Rusiyanın ruslaşdırma, rusçuluq və müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı protest mahiyyəti daşıyan ilk məqaləsi də 1903-cü ildə nəşr olunmuşdu»²⁵⁹.

M. Ə. Rəsulzadənin hələ 1903-cü ildəki ilk yazıları da diqqətəlayiqdir. Əslində bu yazıları ilə M. Ə. Rəsulzadə gələcəkdə bütün ömrü boyunca mübarizə edəcəyi rus istibdadı rejiminə qarşı amansızlığının, bərişmazlığının əsasını qoydu.

M. Ə. Rəsulzadə bütün fəaliyyəti dövründə Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsinin ilhamçısı və təkanverici qüvvəsinə çevrildi. Uzun illər Azərbaycan mühitində milləti istibdad rejimindən xilasa çalışan şəxsiyyətlərimiz olsa da, M. Ə. Rəsulzadə İstiqlal mübarizəsinin çoxillik tarixi olduğunu müəyyənləşdirmiş, milli hərəkatın xarakterini aydınlaşdırmışdır. M. Ə. Rəsulzadəyə görə Azərbaycanın İstiqlal mübarizəsinin məzmun və prinsipləri aşağıdakı qaydalar üzrə formalaşmış və bu istiqamətlərdə də araşdırılmalıdır:

- birincisi, Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi çoxillik tarixə malikdir;
- ikincisi, ideoloji mənşəyi etibarlı ilə milli Azərbaycan hərəkatı, Şərqdəki milli qurtuluş ideyaları ilə Qərbdəki kultür və demokratiya cərəyanlarını özündə birləşdirmiş bir hərəkatdır;
- üçüncüsü, Azərbaycan milli istiqlal Mübarizəsi üç-beş adamın həyatı və adı ilə ölçülə bilməz; bu mübarizənin böyük fikir qurucuları və bu ideyaya bütün fəaliyyətləri ilə bağlanmış şəxsiyyətləri vardır;
- dördüncüsü, yaxın keçmiş, ideya və şəxsiyyətləri inkar etmək Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsinin əhəmiyyətini kiçiltmək deməkdir;
- beşincisi, Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsində şəxslərin mövqə və şəərəfi, əsas ideologiyaya göstərdikləri sədaqət, bağlılıq və xidmətləri ilə mütənəsibdir.

Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi tarixində M. Ə. Rəsulzadənin xüsusi yeri vardır.

BİBLİOQRAFIYA

I. SƏNƏDLƏR VƏ MATERİALLAR

a) Azərbaycan türkcəsində:

1. Azərbaycan Kommunist Partiyasının oçerkləri. B., 1964.
2. Müsavat Partiyasının sorğu kitabı. B., 1994.
3. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin Parlamenti (sənədlər toplusu). VI cilddə. B., 1998.

b) Türkiyə türkcəsində:

4. Azərbaycan tarixi. Münhen. 1947.
5. Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Nizamnaməsi. Ankara, 1949.
6. Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Firqəsinin Yeni Proqram Əsasları. Varşava, 1936.

v) Rus dilində:

7. Азербайджанской Республики на 1920-года. ×.2. Б., 1920.
8. Большевики в борьбе на победу социалистическое революции в Азербайджане. Документы и материалы 1917-1918. Б., 1957.
9. Борьба на победу Советской власти в. Азербайджанской 1918-1920 г. Документы и материалы, 1967.
10. Документы и материалы по вышые политике Загафгази и Арунии. Тифлис, 1919.
11. Международной отношения на Долной Досточе. Ё., 1973.
12. История международной отношениé и вышые политики СССР. Т. 1. Ё., 1986.

II. DÖVRİ MƏTBUAT:

a) Qəzetlər (Azərbaycan türkcəsində):

13. «Azərbaycan», 1993, N123-124 (639-640)
14. «Açıq söz», 1915, N1.
15. «Açıq söz», 1917, N513.
16. «Yeni Müsavat», 1990, N10-11
17. «Yeni Müsavat», 1990, N4
18. «Yeni Müsavat», 1990, N5
19. «Yeni Müsavat», 1990, N9

20. «Təkamül», 1906, N1
21. «Müxalifət», 1993, N87(240)
22. «Şərqi-rus», 1903, N14

b) Qəzetlər (Türkiyə türkcəsində):

23. «Azərbaycan» (Berlin), 1943, N32(60)
24. «Bildiriş», 1931, N48
25. «Bildiriş», 1931, N33
26. «Bildiriş», 1930, N1
27. «Bildiriş», 1930, N10
28. «Bildiriş», 1930, N12
29. «Bildiriş», 1930, N19
30. «Bildiriş», 1931, N38
31. «Bildiriş», 1931, N56
32. «Bildiriş», 1931, N55
33. «İstiqlal» qəzeti. Berlin, 1932, N5.
34. «İstiqlal» qəzeti. Berlin, 1932, N1.

v) Qəzetlər (rus dilində):

35. «Азербайджан» qəzeti. 1919, N85.
36. «Азербайджан» qəzeti. 1919, N111.
37. «Азербайджан» qəzeti. 1919, N122.
38. «Азербайджан» qəzeti. 1919, N225.
39. «Азербайджан» qəzeti. 1919, N253.
40. «Азербайджан» qəzeti. 1919, N271.
41. «Бакинский рабочий». 1917, N22.
42. «Kommunist» qəzeti. 1920, N115.
43. «Kommunist» qəzeti. 1920, N13.
44. «Kommunist» qəzeti. 1927. N265.
45. «Kaspi» qəzeti. 1917, N109.

q) Jurnallar (Azərbaycan türkcəsində):

46. «Dirilik» jurnalı (Bakı, ərəb əlifbası ilə). 1914, N1.

d) Jurnallar (Türkiyə türkcəsində):

47. «Azərbaycan» jurnalı. 1955, N12(36).
48. «Azəri Türk» jurnalı. İstanbul, 1928, N1.
49. «Azəri Türk» jurnalı. 1928, N22.
50. «Azəri Türk» jurnalı. 1929, N27.

51. «Azərbaycan» jurnalı. Ankara, 1952, N1.
52. «Azərbaycan» jurnalı. Ankara, 1954, N9 (33).
53. «Azərbaycan» jurnalı. Münhen, 1952, N6-7.
54. «Azərbaycan» jurnalı. Ankara, 1991, N282.
55. «Qurtuluş» jurnalı. Berlin, 1934, N2.
56. «Qurtuluş» jurnalı. Berlin, 1934, N1.
57. «Qurtuluş» jurnalı. Berlin, 1935, N5.
58. «Qafqasya» jurnalı. Münhen, 1952, N9.
59. «Qafqasya» jurnalı. Münhen, 1951, N24.
60. «Yeni Qafqasiya». İstanbul, N1, 1923.
61. «Yeni Qafqasiya». 1923, N1.
62. «Yeni Qafqasiya». 1924, N20.
63. «Yeni Qafqasiya». 1925, N20.
64. «Yeni Qafqasiya». 1924, N6.
65. «Müsavət» Bülleteni. İstanbul, 1936, N1.
66. «Müsavət» Bülleteni. Varşava, 1937, N2.
67. «Odlu Yurd» jurnalı. İstanbul, 1929, N1. - 3 -
68. «Odlu Yurd» jurnalı. 1939, N3.
69. «Odlu Yurd» jurnalı. İstanbul, 1929, N8.
70. «Odlu Yurd» jurnalı. İstanbul, 1930, N11.

ə) Jurnallar (rus dilində):

71. «Азербайджан» (Мюнхен). 1952, N3.

III. ARXIV MATERIALLARI:

72. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 276, siyahı. 9, iş 130
73. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 276, siyahı.9, iş 131
74. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond 276, siyahı. 3, iş 1.
75. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond 277, siyahı. 2, iş 20.
76. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 277, siyahı. 2, iş 82.
77. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 277, siyahı. 2, iş 40.
78. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 277, siyahı. 2, iş 15
79. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 277, siyahı. 2, iş 16
80. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 277, siyahı. 2, iş 25.
81. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond 894, siyahı. 10, iş 39.
82. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond 894,siyahı. 10, iş 188.
83. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond 894, siyahı. 10, iş 12.
84. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond 894, siyahı. 2, iş 88.

85. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond 894, siyahı. 10, iş 188.
86. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond 895, siyahı. 1, iş 1.
87. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond 895, siyahı. 2, iş 1.
88. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond 895, siyahı. 3, iş 1.
89. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond 895, siyahı. 10, iş 1.
90. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond 914, siyahı. 10, iş 153.
91. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond 970, siyahı. 1, iş 138.
92. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 970, siyahı. 1, iş 152
93. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 970, siyahı. 1, iş 50
94. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 970, siyahı. 1, iş 127
95. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 970, siyahı. 1, iş 157
96. SPİHA, Fond 276, siyahı. 7, iş 188.
97. SPİHA, Fond 277, siyahı. 2, iş 88.
98. SPİHA, Fond 277, siyahı. 2, iş 1.

IV. ƏDƏBİYYAT:

a) Azərbaycan türkcəsində:

99. Bünyadov Z. Qırmızı terror. B., 1993.
100. Bayramov Q. Milli bir ədavət icra olundu. «Xalq» qəzeti. 1998, N30.
101. Bayramov Q. Tarixi həqiqətlər. Azərbaycan məktəbi. 1997, N6(562),
102. Quliyev C. Lenin və Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizə. B., 1957.
103. Əliyev M. Məmməd Əmin Rəsulzadə. «Odlar Yurdu» qəzeti. 1988, N17.
104. Əfəndiyev S. M. Azərbaycan proletariatının inqilabi hərəkatı tarixindən. B., 1957.
105. İbrahimov Z. İngilis-amerikan müdaxiləsinə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi. B., 1950.
106. İbrahimli X., Zeynalov R. Müsavat Partiyasının 1920-ci il 27 Aprel istilasından sonra fəaliyyəti tarixindən. «Müsavat» jurnalı, 1983, N1(5).
107. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. B., 1996.
108. Yaqublu N. M. Ə. Rəsulzadənin «Yeni Qafqasiya» jurnalı. «Müxalifət», 1996, N38.
109. Yaqublu N. Məmməd Əmin Rəsulzadə. B., 1991.
110. Yaqublu N. Müsavat Partiyasının tarixi. B., 1997.
111. Məmmədzadə M. B. Milli Azərbaycan hərəkatı. B., 1992.
112. Mehdiqadə M. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. B., 1984.
113. Musayev İ. Azərbaycan bölgələrində xarici siyasət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). B., 1996.

114. Nəşibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B., 1990.
115. Oruculu M. Müsavat Partiyasının fəaliyyəti. «Müsavat» jurnalı, 1955, N3(7).
116. Rəsulzadə M. Ə. Seçilmiş əsərləri. I c. B., 1992.
117. Rəsulzadə M. Ə. Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. B., 1990.
118. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan davası. B., 1998.
119. Rəsulzadə M. Ə. Stalinlə ixtilal xatirələri. B., 1991.
120. Rəsulzadə M. Ə. Mühafizəkar və ya sosialist-mühafizəkar partiyaların tənqidi. B., 1997.
121. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan Cumhuriyyəti. B., 1990.
- 121a. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan şairi Nizami. B., 1991.
122. Sadiq H. Məşədi Əli bəy Hacıməmməd Hüseynoğlu Rəfiyev. «Yeni Müsavat», 1993, N18(75).
123. Xudiyev R. Türk Ədəmi Mərkəziyyət Firqəsi Müsavat. «Elm və həyat» jurnalı, 1990, N5.
124. Həsənov C. Azərbaycan Cumhuriyyəti. «Azərbaycan» qəzeti. 1993, N100(62).
125. Həsənov C. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). B., 1993.
126. Həsənlı V. Müsavat Partiyası və onun milli demokratik hərəkatın inkişafında rolu. «Yeni Müsavat», 1993, N9(68).
127. Cəfərov N. Milli ictimai fikir tariximizdən. B., 1993.

b) Türkiyə türkcəsində:

128. Arran K. 1918-ci il, 28 Mayıs. İstanbul, 1936.
129. Aküzüm F. M. Emin Rəsulzadəyə görə çeşidli cəbhələri ilə Azərbaycan istiqlal mücadiləsi. Ankara, 1977.
130. Benziq C. Azərbaycan İstiqlalı münasibəti ilə. «İlham qaynağı», 1938, N1.
131. Qaraca Ə. Qafqaziya Konfederasyonu Qafqaziya Cumhuriyyətinin əmniyyət qalxanı ola bilərmi? «Azərbaycan» jurnalı, 1995, N305.
132. Qarabəkir K. İstiqlal hərbimiz. İstanbul, 1938.
133. Duda H. Azərbaycanlı dostlarıma. «İlham qaynağı», 1938, N1.
134. İhsan İlqar. Rusiyada Birinci Müsəlman Konqresi. Ankara, 1990.
135. Yanski H. Azərbaycan İstiqlalı. «İlham qaynağı», 1938, N1.
136. Yurdsevər. Gizli Müsavat təşkilatının xarakterik vəzifələri. «Müsavat» Bülleteni, Münhen, 1962, N4.
137. Kəngərli M. Ə. Düdənginskinin hesabına dair. «Qafqasya» jurnalı, Münhen, 1952, N9.
138. Mende F. 28 Mayıs ölkəsi yaşamaqdadır. «İlham qaynağı», 1938, N1.

139. Mehmet Saray. Azərbaycan Türk tarixi. İstanbul, 1993.
140. Məmmədzadə M. B. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. «Azərbaycan» jurnalı, 1955, N12.
141. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan Cumhuriyyəti: keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti. İstanbul, 1990.
142. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan Cumhuriyyəti: keyfiyyəti - təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti. İstanbul, 1990.
143. Rəsuloğlu M. Ə. Müsavat Partiyasının quruluşu. «Müsavat Bülleteni, Münhen, 1962, N4.
144. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan dövlətinin böyük dövlətlər tərəfindən tanınması. «Azərbaycan» jurnalı, Ankara, 1995, N10-11(34-35).
145. Rəsulzadə M. Ə. Şəfərbəçilik. İstanbul, 1934.
146. Rəsulzadə M. Ə. «Qurtulan Şərqi simvolu». «Azərbaycan» jurnalı, Ankara, 1981.
147. Rəsulzadə M. Ə. Milli Azərbaycan hərəkatının xarakteri. Azərbaycan Yurd Bilgisi jurnalı. Ankara, 1934, N29
148. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan davası. «Azərbaycan» jurnalı, Ankara, 1954, N2-3(26-27).
149. Rəfiq Özdək. Türklərin Altun kitabı. IV c. İstanbul, 1990.
150. Spuler B. Almaniya və Azərbaycan. «İlham qaynağı», 1938, N1.
151. Svyetoçovski T. Rus Azərbaycanı 1905-1920-ci illərdə. Ankara, 1988.
152. Partik fon Zur Mühlen. Camali Xaç ilə Qızıl ulduz arasında. Ankara, 1984.
153. Şeyxzamanlı N. Biz və onlar. İstanbul, 1934.

v) Rus dilində

154. Балаев Б. Азербайджанское национальное демократическое движение 1917-1920 г. Б., 1990.
155. Б. Революция 1917 года в Азербайджане (хроника событий). Б., 1927.
156. Насиров Т. Борьба за власть в Азербайджане (1917-1921). Б., 1993.
157. Пчелин Н. Êрестягский вопрос при Мусавате (1918-1921). Б., 1931.
158. Расулзаде М.Э. О пантуранизим. Париж, 1930.
- 159.. Революция и гражданская война в Баку. ч. I. 1917-1918 г. Баку 1927.
160. «Литературный Азербайджан», 1994, N11-12.
161. Топчибашев Б., 1993.
162. Топчибашев Ş. Í. Дипломатические Истанбуле (1918-1919). Б., 1994.
163. Токаржевский Б. Â. Истории иностранной интервции и гражданской войны в Азербайджане. Б., 1957.

q) Polyak dilində:

164. Məhməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan 1938
 1 M. Ə. Rəsulzadə. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, 1992.
 2 M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan təşəkkülündə Məsavət. Bakı, 1920.
 3 M. Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan cumhuriyyəti: keyfiyyəti təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti. İstanbul, 1990.
 4 M. Ə. Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1990.
 5 Məhməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan 1938
 6 M. Ə. Rəsulzadə. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1990.
 7 M. B. Məmmədzadə. Milli Azərbaycan Hərəkatı. Ankara, 1991.
 8 "Dirilik" jurnalı. N1, Bakı, 1914.
 9 "Açıq söz" qəzeti. 02.11.1915, N1.
 10 Mirzə Bala Məmmədzadə. Milli Azərbaycan Hərəkatı. Bakı, 1992, s. 52
 11 Адрес календарь Азербайджанской Республики на 1920-й года. В.,1920
 12 "Yeni Qafqasiya" jurnalı. N1, İstanbul, 1923 .
 13 Partik fon Zur Mühlen. Camali Xaç ilə qızıl ulduz arasında. Ankara, 1984.
 14 X. İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı1997
 15 M. Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan davası. Bakı, 1998.
 16 Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin Parlamenti (sənədlər toplusu). 6 cilddə. Bakı, 1998.
 17 M. Ə. Rəsulzadə. Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı, 1991, s. 13-14.
 18 M. B. Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992, s. 30.
 19 «Açıq söz» qəzeti. 05.07.1917, N513.
 20 Azərbaycan Kommunist Partiyası Tarixinin öçerkləri. Azərnaşr, 1964, səh. 63.
 21 Yenə orada: səh. 63.
 22 S.M.Əfəndiyev. Azərbaycan proletariatının inqilabi hərəkatı tarixindən. Bakı, 1957, səh.16.
 23 Mehmet Saray. Azərbaycan Türk Tarixi İstanbul. 1993, s. 32.
 24 M.Ə.Rəsuloğlu. Məsavət Partiyasının quruluşu. «Məsavət» bülleteni, N 4, Berlin, 1962, səh.9.
 25 «Azəri Rus» qəzeti. 02.05.1903. N 14,
 26 M. Ə. Rəsulzadə. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, 1992, səh. 16.
 27 M. Ə. Rəsulzadə. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, 1992, səh. 24.
 28 «Təkamül» qəzeti. 16.12.1906. N1.
 29 M. Ə. Rəsulzadə. Mühafizəkar və ya sosialist-mühafizəkar partiyaların tənqidi. Bakı, 1997, səh. 3.
 30 M. B. Məmmədzadə. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. «Azərbaycan» jurnalı, N12(36), 1955, səh. 12.

- 31 M. B. Məmməd zadə. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. «Azərbaycan» jurnalı, N12(36), 1955, səh. 13.
- 32 M. Oruclu. Müsavat Partiyasının fəaliyyəti. «Müsavat» jurnalı, N3(7), 1995, səh.65.
- 33 M. Ə. Rəsuloğlu. Müsavat Partiyasının quruluşu. «Müsavat» bülleteni, Berlin,1962, N4, səh. 10.
- 34 «Каспий» qəzeti, 17.02.1917. N109.
- 35 İ. M. Ə. Rəsuloğlu. Müsavat Partiyasının quruluşu. «Müsavat» bülleteni, N4, 1962, səh. 11.
- 36 M. Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cumhuriyyəti. Bakı, 1990, səh. 24.
- 37 «Azərbaycan» jurnalı, N12(36), Ankara, 1955, səh. 13.
- 38 M. B. Məmməd zadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992, səh.6.
- 39 N. Cəfərov. Milli-ictimai fikir tariximizdən. (14 fevral 1917) Bakı,1993, səh. 14-15.
- 40Yenə orada: səh. 15.
- 41N. Cəfərov. Milli-ictimai fikir tariximizdən. (14 fevral 1917) Bakı,1993, səh.16.
- 42 Yenə orada: səh.16.
- 43 «Dirilik» jurnalı, N1, Bakı, 1914.
- 44 N. Cəfərov. Milli ictimai fikir tarixindən. Bakı, 1993, s. 18.
- 45 M. Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cumhuriyyəti: keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti». İstanbul, 1990, səh. 17.
- 46 «Açıq söz» qəzeti, 02.10.1915.
- 47 "Açıq söz" qəzeti. 08.10.1915-ci il.
- 48 "Açıq söz" qəzeti, 17.11.1915, N13.
- 49 «Azərbaycan» jurnalı. Ankara, N12(36),1955, səh. 42.
- 50 «Azərbaycan» jurnalı. Ankara, N12(36),1955, səh. 38.
- 51 Айдын Балаев. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Б., 1998. с.182.
- 52 «Каспий» qəzeti. 19.04.1917.
- 53 Yenə orada:18.04.1917.
- 54 «Каспий» qəzeti. 22.04.1917.
- 55 M. Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cumhuriyyəti. Bakı, 1990, səh. 27.
- 56 M. B. Məmməd zadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. 1992, səh. 56.
- 57 İhsan İlqar. Rusiyada Birinci Müsəlman konqresi. Ankara, 1990, səh. 163-164.
- 58 C. Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, 1993, səh. 33.
- 59 İhsan İlqar. Rusiyada Birinci müsəlman konqresi. Ankara, 1990, səh. 291-292.
- 60 N. Yaqublu. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1991, səh. 63.

- 61 M. Ə. Rəsuloğlu. Müsavat Partiyasının quruluşu. «Müsavat» bülleteni, İstanbul, N4, 1962, səh. 13.
- 62 H. Sadıq. Məşədi Əli bəy Hacıməmməd Hüseynoğlu Rəfiyev. «Yeni Müsavat» qəzeti. N16(75), 1993.
- 63 C. Həsənov. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, 1993, səh. 31.
- 64 Беленкий S. i Manvelov A. Революция 1917 года в Азербайджане. (Хроника событий) Баку 1927, с.181
- 65 M. Oruçlu. Müsavat Partiyasının fəaliyyəti. «Müsavat» jurnalı, N4(8), 1995, səh. 49.
- 66 R. Xudiyev. Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi Müsavat. «Elm və həyat» jurnalı, N5,1990, səh.2.
- 67 Radqauzer. Революция и гражданская война в Баку. В., 1927, s. 123.
- 68 SPİNA. Fond 276, siy.7, iş 168, v. 1.
- 69 Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 894, siy. 10, iş 39.
- 70 N.Yaqublu. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1991. səh.64
- 71 Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы 1917-1918 г. Б. 1957. с. 205.
- 72 A. Балаев. Азербайджанское национальное демократическое движение 1917-1920 г. Баку, 1990, с. 16.
- 73 M. Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990, səh. 33.
- 74 A. Балаев. Азербайджанское национальное демократическое движение 1917-1920 г. Баку, 1990, с.183.
- 75 B. Балаев. Азербайджанское национальное демократическое движение 1917-1920 г. Баку, 1990, s.184.
- 76 Yenə orada: с.204.
- 77 Азербайджанской Республики на 1920- года. Б, 1920, с. 16.
- 78 C. Həsənov. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, 1993, səh.85.
- 79 Yenə orada: səh.85
- 80 Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 894, siy. 10, iş 12, v. 1-2.
- 81 I. Q. Coske. 28 Mayın mənası. «İlham qaynağı», Berlin, N1, 1938, səh. 12.
- 82 Fon Mende. 28 Mayıs ölkəsi yaşamaqdadır. «İlham qaynağı», Berlin, N1, 1938, səh.15.
- 83 H. Duda. Azərbaycanlı dostlarıma. «İlham qaynağı», Berlin, N1, 1938, səh.14.
- 84 H. Yanski. Azərbaycan İstiqlalı. «İlham qaynağı», Berlin, N1, 1938, səh.9.
- 85 B. Spuler. Almaniya və Azərbaycan. «İlham qaynağı», Berlin, N1, 1938, səh.25
- 86 C. Benziq. Azərbaycan İstiqlalı münasibəti ilə. «İlham qaynağı», Berlin, N1, 1938, səh.25.

- 87 Rus Azərbaycanı 1905-1920. Ankara, 1988, səh. 177.
- 88 K. Arran. 1918-ci il, 28 Mayıs. İstanbul, 1936, səh. 4.
- 89 N. Yaqublu. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1991, səh. 301.
- 90 Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 894, siy. 2, iş 88, v. 1.
- 91 SPİHA. Fond 277, siy. 2, iş 89, v. 10.
- 92 Yenə orada.
- 93 M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycan Cumhuriyyəti. Bakı, 1990, səh. 40.
- 94 M. B. Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992, səh. 99.
- 95 N. Yaqublu. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1991, səh. 83.
- 96 Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918. Баку, 1957, с. 327.
- 97 Насиров Т. Борьба за власти в Азербайджане (1917-1920). Баку, 1993, с. 22.
- 98 “Бакинский Рабочий”. 17.02.1918.
- 99 C. Quliyev. Lenin və Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1957, səh. 26.
- 100 Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 970, siy. 1, iş 138, v. 4.
- 101 Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 814, siy. 10, iş 153, v. 19.
- 102 SPİHA. Fond 277, siy. 2, iş 1, v. 23.
- 103 SPİHA. Fond 277, siy. 2, iş 1, v. 37.
- 104 SPİHA. Fond 277, siy. 2, iş 1, v. 55.
- 105 M.Ə.Rəsuloğlu. Müsavat Partiyasının quruluşu. «Müsavat» bülleteni, Berlin. N4, 1962. səh.13
- 106 M. Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cumhuriyyəti: keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti. İstanbul, 1990, səh. 51.
- 107 «Azərbaycan» jurnalı, Ankara, N6-7, 1955, səh.25
- 108 M. Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cumhuriyyəti. B., 1990, səh. 43.
- 109 Mirzə Bala. İstiqlalın diplomatik cəbhəsi. «Azərbaycan» jurnalı , Ankara. N2-3(26-27), 1954, səh.11.
- 110 История международных отношений и внешней политики СССР. Т.1, I., 1990, с. 59.
- 111 ARDA, fond 895, iş 25, v.6.
- 112 Qurban Bayramov. Tarixi həqiqətlər. «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, N6(562), 1997, səh. 30.
- 113 «Azərbaycan» jurnalı , Ankara. N9(33), 1954, səh.31-32
- 114 «Azərbaycan» jurnalı. Ankara, N 12(36), 1954, səh.14
- 115 Азербайджанской Республики на 1920-й год.х. 2. Б., 1920, с. 11-12.
- 116 Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 895, siy.1, iş1, v.49.
- 117 Yenə orada: Fond 895, siy.1, iş1, v.60.

- 118 Yenə orada: Fond 895, siy.1, iş1, v.62.
- 119 Yenə orada: Fond 895, siy.1, iş1, v.64.
- 120 Ёрестяьский вопрос при Мусавате (1918-1920). Bakı., 1993,с. 21.
- 121 Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 894, siyahı 10, iş 188. v. 91-92-94
- 122 Yenə orada: Fond 277, siy. 2, iş 20, v. 12.
- 123 Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi,Fond 276, siy. 9, iş 1, v. 12.
- 124 «Азербайджан» qəzeti, 15.04. 1919, N 85.
- 125 «Азербайджан» qəzeti, 31.05.1919, N111.
- 126 N. Yaqublu. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1991, səh.18-119.
- 127 «Азербайджан» qəzeti, 15.06.1919, N122.
- 128 Ə. М. Торçубаşов. Меморандум. Bakı, 1993.
- 129 Международные отношения на Дальней И., 1973, с. 15.
- 130 Б. İ. Топчибашев. Дипломатические беседы в Истанбуле (1918-1919). Б., 1994.
- 131 Мусаватское правительства на Азербайджанской Мусаватской делегации. Б. 1931 с.34
- 132 SPİNA fond 277, Müsavat Partiyası, siy.2, iş 32, v.1.
- 133 М. Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Dövlətinin böyük dövlətlər tərəfindən tanınması. «Azərbaycan» jurnalı, Ankara, N10-11 (34-35), 1995, səh.3.
- 134 «Азербайджан» qəzeti, 3.12.1919.
- 135 Yenə orada, 4.12.1919
- 136 «Azərbaycan» jurnalı, Ankara, N 285, 1994, səh. 39.
- 137 Yenə orada, səh. 40.
- 138 «Азербайджан» qəzeti, 5.12.1919.
- 139 Yenə orada.
- 140 Борьба за победу Советской власти в Азербайджане 1918-1920 г. Документы и материалы. Б., 1967, с. 367.
- 141 М. Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cumhuriyyəti. Bakı, 1990, səh. 61.
- 142 М. Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cumhuriyyəti. Bakı, 1990, səh.64.
- 143 İ. Musayev. Azərbaycan bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996, səh. 225.
- 144 Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 970, siy. 1, iş 127, v.2.
- 145 «Kommunist» qəzeti, 20.5.1920, N13.
- 146 Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond 894, siy. 10, iş 188, v. 1.
- 147 С. Həsəнов. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, 1993, səh. 356.
- 148 K. Qarabəkir. İstiqlal hərбimiz. İстанбул, 1988, səh. 558.
- 149 Rəfiq Özdək. Türklərin altun kitabı. IV с. İстанбул, 1990, səh. 904.

- 150 История международных отношений и внешней политики СССР. Т. 1, I., 1986, с. 92.
- 151 М. В. Мəммədзadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992, səh. 136.
- 152 Yənə orada, səh. 136.
- 153 Б. Токаржевский. Из истории иностранной и гражданской войны в Азербайджане. Б., 1957, с. 268.
- 154 N. Yaqublu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1991, səh. 146-147.
- 155 С. Quliyev. Lenin və Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1957, səh. 5.
- 156 M. Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cumhuriyyəti. Bakı, 1990, səh. 67.
- 157 Ə. Yurdsevər. Gizli Müsavat təşkilatının xarakterik vəzifələri. "Müsavat" bülleteni, N4, Berlin, 1962, səh. 15.
- 158 M. Əliyev. Məmməd Əmin Rəsulzadə. "Odlar yurdu" qəzeti, 05.12.1988, N17.
- 159 Маммед Емин Расулзаде. Литературный Азербайджан, N11-12, 1994, с. 71.
- 160 N. Yaqublu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1991, s. 210.
- 161 Z. Bünyadov. Qırmızı Terror. Bakı, 1993, səh. 56.
- 162 M. Ə. Rəsulzadə. Əsrimizin Siyavuşu. Bakı, 1990, səh. 94.
- 163 "Kommunist" qəzeti, 03.12.1927, N265.
- 164 M. Ə. Rəsulzadə. Şəfəbəyçilik. İstanbul, 1934, s. 58.
- 165 "Kommunist" qəzeti, 15.09.1920, N115.
- 166 M. Mehdizadə. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. Bakı, 1984, səh.15.
- 167 M. В. Мəммədзadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992, səh.175.
- 168 X. İbrahimli, R. Zeynalov. Müsavat Partiyasının 1920-ci il 27 Aprel istilasından sonra fəaliyyəti tarixindən. "Müsavat" jurnalı, N1(5), Bakı, 1993, səh. 16.
- 169 M. Emin Rəsulzadəyə görə çeşidli cəbhələri ilə Azərbaycan istiqlal mücadiləsi. Ankara, 1977, s. 14.
- 170 "Qurtuluş" jurnalı. Berlin, N2, 1934, səh. 40.
- 171 N. Şeyxzamanlı. Biz və onlar. İstanbul, 1934, səh. 40.
- 172 M. Ə. Rəsulzadə. Şəfəbəyçilik. İstanbul, 1934, səh. 3.
- 173 M. Ə. Rəsulzadə. Şəfəbəyçilik. İstanbul, 1934, səh.7.
- 174 Yənə orada: səh. 24.
- 175 "Азербайджан" jurnalı. N3, Мюнхен, 1952, s. 28-30.
- 176 "İstiqlal" qəzeti. Berlin, 15.01.1932, N5.
- 177 M. Ə. Rəsulzadə. Şəfəbəyçilik. İstanbul, 1934, səh. 63.
- 178 M. Kəngərli. Ə. Düdənginskinin hesabına dair. "Qafqasya" jurnalı, N9, Мюнхен, 1952, səh. 28-29.
- 179 M. В. Мəммədзadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992, s. 177-178.

- 180 "Yeni Qafqasiya", 1923, N1.
181 Yenə orada: səh.3.
182 "Yeni Qafqasiya", N20, 1924, səh. 7-8.
183 "Yeni Qafqasiya", N20, 1925, səh. 14.
184 "Yeni Qafqasiya", N6, 1924, səh. 2.
185 "Yeni Qafqasiya", N10(84),1927.
186 "Yeni Qafqasiya", N10(84),1927. səh.5.
187 M. B. Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı, 1992, səh. 192.
188 Yenə orada, səh. 189.
189 M. Ə. Rəsulzadə. Şəfiböyçilik. İstanbul, 1934, səh. 56.
190 История международных отношений и внешней политики СССР. Т. 1, I., 1986, с. 93.
191 "Azəri Türk" jurnalı. N1, İstanbul, 1928.
192 Yenə orada: N22, səh. 5.
193 "Azəri Türk" jurnalı. N27, İstanbul, 1929, səh. 7.
194 "Odlu Yurd" jurnalı. N1, İstanbul, 1929.
195 Yenə orada: N3, səh. 70.
196 "İstiqlal" qəzeti". N1, Berlin, 1932.
197 M. Ə. Rəsulzadə. "Qurtulan Şərqi simvolu". "Azərbaycan" jurnalı. N235, Ankara, 1981, səh. 12.
198 "Qurtuluş" jurnalı. N1, Berlin, 1934.
199 "Qurtuluş" jurnalı. N5, Berlin, 1935, səh 4.
200 "Müsavət Bülleteni". N1, Berlin,1936,
201 "Müsavət Bülleteni". N2,1937, səh. 3.
202 Yenə orada: səh. 9.
203 Yenə orada: səh. 10.
204 "Müsavət Bülleteni", N4, Berlin, 1962, səh. 20.
205 "Azərbaycan" jurnalı. N1, Ankara, 1952, səh. 3.
206 Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə. Varşava, 1938, səh. 151.
207 Yenə orada, səh. 152-153.
208 Yenə orada, səh. 152-153.
209 Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə. Varşava, 1938, səh. 154.
210 Müsavat Partiyasının sorğu kitabı. Bakı, 1994, səh. 27.
211 "İstiqlal" qəzeti. 20.03.1933, N30.
212 Müsavat Partiyasının sorğu kitabı. Bakı, 1994, s. 28.
213 Partik Fon Zur Mühle. Camali xaç ilə qızıl ulduz arasında. Ankara, 1984, səh. 69.

- 214 Yenə orada, səh. 75.
- 215 Partik Fon Zur Mühlen. Camali xaç ilə qızıl ulduz arasında. Ankara, 1984, səh. 68.
- 216 Yenə orada: səh. 109.
- 217 Partik Fon Zur Mühlen. Camali xaç ilə qızıl ulduz arasında. Ankara, 1984, səh. 61.
- 218 Yenə orada: səh. 61.
- 219 Yenə orada: səh. 54.
- 220 Yenə orada: səh. 112.
- 221 "Azərbaycan" jurnalı. N9(33), Ankara, 1954, səh. 11.
- 222 Yenə orada: səh. 12.
- 223 "Qafqasya" jurnalı. N9, Münhen, 1952, səh. 26.
- 224 "Azərbaycan" jurnalı. N9(33), Ankara, 1954, səh. 11.
- 225 Azərbaycan tarixi. Münhen, 1947.
- 226 Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Nizamnaməsi. Ankara, 1949.
- 227 Yenə orada: səh. 3.
- 228 Partik Fon Zur Mühlen. Camali xaç ilə qızıl ulduz arasında. Ankara, 1984, səh. 21.
- 229 Yenə orada, səh. 22.
- 230 Partik Fon Zur Mühlen. Camali xaç ilə qızıl ulduz arasında. Ankara, 1984, səh. 23.
- 231 Ə. Qaraca. Qafqaziya Konfederasyonu Qafqaziya Cumhuriyyətinin əmniyyət qalxanı ola bilirmi? "Azərbaycan" jurnalı, N305, 1995, səh. 19.
- 232 "Odlu Yurd" jurnalı. N8, İstanbul, 1929, səh. 3.
- 233 Ə. Qaraca. Yenə orada: səh. 20.
- 234 Ə. Qaraca. Qafqaziya Konfederasyonu Qafqaziya Cumhuriyyətinin əmniyyət qalxanı ola bilirmi? "Azərbaycan" jurnalı, N305, 1995, səh. 21.
- 235 Milli Azərbaycan "Müsavat Xalq Firqəsinin Yeni Proqram Əsasları. Varşava, 1936, səh.5.
- 236 Ə. Qaraca. Qafqaziya Konfederasyonu Qafqaziya Cumhuriyyətinin əmniyyət qalxanı ola bilirmi? "Azərbaycan" jurnalı, N305, 1995, səh. 22.
- 237 "Azərbaycan" jurnalı. N6-7, Münhen, 1952. səh 4.
- 238 "Azərbaycan" jurnalı. N282, Ankara, 1991, səh. 125.
- 239 "Odlu Yurd" jurnalı. N11, İstanbul, 1930, səh. 9.
- 240 M.Ə. Rəsulzadə. O panturanizme. Parij, 1930, s. 34.
- 241 "Azərbaycan" jurnalı, N282, Ankara, 1991, səh. 125.
- 242 Yenə orada, səh. 125.
- 243 "Qafqasya" jurnalı. N24, Münhen, 1951, səh. 48.
- 244 Müsavat Partiyasının sorğu kitabı. Bakı, 1994, səh. 29.

- 245 Rəsulzadə M. Ə. Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1990, səh. 62.
- 246 Yenə orada: səh. 63.
- 247 Rəsulzadə M. Ə. Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1990, səh. 163.
- 248 Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 1991.
- 249 Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 1991. səh. 5.
- 250 "Azərbaycan" jurnalı. N282, Ankara, 1991, səh. 123.
- 251 "Azərbaycan" jurnalı. N282, Ankara, 1991, səh. 177.
- 252 N. Yaqublu. Məhəməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1991, səh. 235.
- 253 Müsavat Partiyasının sorğu kitabı. Bakı, 1994, səh. 30.
- 254 M. Ə. Rəsulzadə. "Münəvvər mühacirin borcu". "Azərbaycan" jurnalı. N4-5. 1955. səh. 4.
- 255 M. Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan davası. "Azərbaycan" jurnalı, N2-3 (26-27), 1954, səh. 5.
- 256 M. Ə. Rəsulzadə. Milli Azərbaycan hərəkatının xarakteri. "Azərbaycan Yurd Bilgisi" jurnalı, N29, İstanbul, 1934. səh. 164.
- 257 M. Ə. Rəsulzadə. Milli Azərbaycan hərəkatının xarakteri. "Azərbaycan Yurd Bilgisi" jurnalı, N29, İstanbul, 1934, səh. 164.
- 258 M. Ə. Rəsulzadə. Milli Azərbaycan hərəkatının xarakteri. "Azərbaycan Yurd Bilgisi" jurnalı, N29, İstanbul, 1934, səh. 164-165.
- 259 M. B. Məmmədzadə. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. "Azərbaycan" jurnalı, N12, Ankara, 1955, səh. 10.

End of the Text